

ગૂર્જર ગ્રંથમાલા

હિંદભરના સર્વશ્રેષ્ઠ આદિત્યકારનાં
સર્વોત્તમ પુસ્તકો આપતી એક
ગ્રંથાવલિ : તરુણ ગ્રંથાવલિના
ગ્રાહકોને આ ગ્રંથમાલાનાં પુસ્તકો
પર પચીસ ટકા કમિશન
આ પ વા માં આ વે છે.

બહાર પડેલાં પુસ્તકો

૧-૨

કર્મભૂમિ ભા. ૧-૨

સ્વ. શ્રી પ્રેમચંદ્ર

૪-૮-૦

૩

નિરંજન

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી

૨-૦-૦

૪-૫

રંગદ્વેષનો દુર્ગ

શ્રી. પ્રાણશંકર જોશી

૫-૦-૦

૬

સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી

૨-૮-૦

૭

અપરાધી

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી

[છપાય છે]

ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય

ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

ચા - ઘ ર

[સાત નવલિકાઓનો સંગ્રહ]

શ્રી. જનેરચંદ એવાણી
શ્રી. કુશવંતરાવ અપ્પાચાર
શ્રી. જ્ઞાનંતરાવ મ. રાવળ
શ્રી. મધુસૂદન ત્રેવિ
શ્રી. મનુમાર્ષ એવાણી
શ્રી. ધીરજીલાલ ધ. શાહ
શ્રી. પુત્રોત્ત

ADARSH CHANDRAKANT SETHI
JAIN LIBRARY.
RIKANER. RAJPUTANA.

4 5

3 1 2 4

$$d \quad + \quad = \quad + Y$$

4

22

1

• વીર નર્મદે યુજ્જરાની સાહિત્યમાં
 પશ્ચી દિશામાં ભાત પાડી છે, તેમાં
 સેખરો રાઈ જતાએ મળે,
 વાતચીત કરે, એક બીજાને
 સદ્કાર સાથે ને પોતપોતાના
 સાહિત્ય-ઉત્કર્ષમાં આમગ વધે
 એવી એક ભાવના તેણે સેવેલી.
 એની પ્રેરણા, અંગ્રેજ સાહિત્યમાં
 પ્રસિદ્ધ 'દોફી હાઉસ'માંથી એણે
 મેળવેલી. આ ચા-પર પણ
 સેખર સેખર વચ્ચે સદ્કાર સાથે
 ને સેખરો તથા પ્રકાશકો વચ્ચેની
 સોનેરી કડી રૂપ બની રહે એવી
 ભાવના છે. જોઈએ, એ કેટલી
 સુધી સફળ થાય છે....

પ્રકાશકનું નિવેદન

તરુણ મંથમાળાના બીજા વર્ષનું આ હેમ્સ્ટ્ર પુસ્તક છે. કાર્પેક મોટું બહાર પાડ્યું, પણ સાત લેખકોનો એક સાથે સંદર્શર અને એકથી સારા તેથી એમ જ નહીં છે. અને આવે સંદર્શર આવવા માટે અને તે સૌના અધી હીએ.

ત્રીજા વર્ષનાં આગામી પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે થવા સંભવ છે:

- (૧) પ્રીકાંત-ભાગ ત્રીજો અને ચોથો.
- (૨) અપટન સીકેવેર લખેલી નવલકથા 'પ્રેમજનક ગ્રુમ્મ' ઉપરથી આર્થાનર : સેક્સ પ્રમની અત્યંત પ્રુમ્મી છના વિચારમય ચર્ચા.
- (૩) 'ચા-મર' ના લેખકોના સંદર્શરથી તૈયાર થતો હાસ્યરસનો નવલિકા-સંમદ.

આ ત્રણ પુસ્તકો થઈ લગભગ હશે. પચાસ પાનાનું સુંદર વાંચન માત્ર ત્રણ રૂપિયામાં મળે છે. મંથમાળામાં જોવાની મુખ્ય વસ્તુ 'પુસ્તક'—એની પત્રવૃત્તિમાં અને હમેશાં વધારેમાં વધારે સંભાળ રાખીએ છીએ.

સરદળાણુનો પ્રીકાંતનો 'સેટ' પૂરો કરવા માટે ત્રીજા વર્ષના માદક થવાથી લગભગ ૭ રૂપિયામાં ૭ પુસ્તકો

મળી રહે છે, એ રીતે નવા ગ્રાહકો પણ મીઠાંતનો
‘સેટ’ સોંધામાં વસાવી શકશે.

—પ્રકાશક : તરુણ અંબાલા

સૂચના—વી. પી. કરવાથી ગ્રાહકોને વધારે ખર્ચ થાય, માટે
એ રિવાજ બંધ ન કર્યો છે. માટે સ્વાજમના
વળુ રૂપિયા મનીઓર્ડરથી તુરત મોકલી આપવા
વિનંતિ છે.

‘ માડી, હું કેશવો ! ’

[શ્રી. જયેશ્વર ચંદ ગણાળી]

સાઠેક વર્ષ ઉપર જમનગરનો એક સત્તો વૃદ્ધસીની મંજરીઓથી મહેકી ઊઠેલ નગરના ધાઘજુવાડાને ગોતવા જવાની જરૂર નહોતી. અભવયો મહેમાન આવતો તો કોઈ મોઝિયાની વાટ જોતો નહોતો. જીભો રહેતો. મહેક મહેક થાના વૃદ્ધસીના મોર એ મહેમાનને જાણે કે મુઝધે મુઝધે દેરી જતા.

સાઠીસેક વર્ષની એક આધેડ બાર્ડ આ ધાઘજુવાડાની સાંકડી ચોખ્ખી શેરીએ વચ્ચે રાતના પહેલા પહેરે ખઠવાતી હતી. એના એક હાથમાં દિવેલ તેલના ઝાંખા દીવાનું ચોખ્ખું ફાનસ હતું. એના બીજા હાથમાં ખોખરી પાતળી લાકડી હતી. જોળ મૂડેલા માથા ઉપર કાળો સામલો સરખો કરતો એ બાર્ડ જાંઝલે જાંઝલે ખાકી ખખખાવતી. ખાકીનાં કમાડ ખુલ્લા થતાં ત્યારે અંદરથી સો બસો

પાંચસો કિશોર-કઠોના સંસ્કૃત ધ્વનિઓ ખડકી બહાર ધસી આવતા. બાઈ એ ધ્વનિઓના જૂથમાંથી જાણે કે કશી શોધ કરતી હતી.

‘કેમ લાલુ?’ ખડકીએ આવીને કાઈ પૂછ્યું.

‘મારો કેશવો છે આંહી?’ બાઈ પૂછતી.

‘ના, એ આંહી’ નથી બચતો.’ એવો એને જવાબ મળતો.

‘ત્યારે પીતાંબર શાસ્ત્રીજીની પાઠશાળાએ તો હું જઈ આવી, ત્યાંયે નથી, ક્યાં ગયો હશે રાયો?’ એટલું કહીને બાઈ એક ઓટલેથી ઊતરી બીજે ઓટલે ચડતી. પ્રત્યેક ઓટલો ચાંદને લીધ્યા જેવો લાસતો હતો. ચાંદનીને પણ મોઢવાનું મન ચાય તેવી એ છાણુમાટીના ઓળીપાની ધવલ કુમાશ હતી. ખડકીઓનાં રેતી પાથમાં આંગણાંની અંદર હારખંધ અર્ધહિત્રાડાં બાળ શરીરે પલાંડી બીડીને બેઠાં હતાં. ખભે ધનુષ્યો ચઢાવ્યાં હોય તેની પણજ જેવી જતોઈદોરીઓ ચાંદનીમાં સ્વચ્છ દેખાતી હતી. મુંડાવેલ માથાંની ચકચકિત ફરસખંધી પર મલખારી અગરખત્તીઓનાં અણુચેતાવ્યાં ઝૂમખાં ગોઠવ્યાં હોય તેવી તેઓની ચોટલીઓ ટટાર લિખી હતી.

તે એ સર્વ બદુદ્દના મોંમાંથી લઘુ કૌમુદી વએરે વ્યાકરણના થોપ ગવાતા હતા. સંસ્કૃત વાણી વ્યાકરણ જેવા

દોર વિરલ્યાં પણ પેનાના શુભીનનું મધુ સોગી રહી હતી.

આવાં સો પચાસ આગમુનિ ખૂંદતી એ સોને ફેંકણે ફેંકણેથી નકાર મળ્યો. ફરી વાર એ પીતાંનર સાઓની પાકાળા પડ મર્ધ. ઘૂમટો ઢાંડીને એણે મોપરા બવાળે સાદ ક્યો: ‘પંડિતજી, મારા ફેરવો તે મૂવો ક્યાં દશે ! મને ગોત્ય તો ફરી ઘો ! આ બધા ફેરા ફાલ વાણી ફરી રહેલ છે, ને મારા ફેરવાની બકલમાં તે ફેમ લાલગાર્ધ મુમર્ધ મર્ધ !’

ટપક ટપક ચાંખડીઓ વાગી. ચાંખડીઓનું લાકડું સીસમનું હતું. ને તેના ઉપર લાથીલાંતની નકસી હતી. મદડોલન્ટ પડે ખાડી પર આવી હોલેલ પીતાંનર સાઓજી નગરના સરસ્વતી સરોવરમાં મૂલતો બણે કે માનવલખોટો હતો. નગરને ખીબ ઢાંચીનું બિરદ અપાવનાર એ અડીખમ બાલક હતો. ચોસરો ડોલર એમના ગયા ફરતા વીંટળાએલ વિદ્વાતા-મુદરીના ગોર ગોર બાકુ જેવો રમ્ય લાગતો હતો. ફેમો તે દિવસનું નગર નર્મ સરસ્વતીનું જ નહિ, ફૂલોનુંવ લામ હતું. સાંજના સમીર તે દિવસોમાં નગરને દીબે દીવાના ચતા. નગરનાં નીચ જીંચ દરેક લોકને દેવે તે સમયની સંખ્યાએ સંખ્યાએ ફૂલમાળાઓ પાતી. હાર પહેરવાનો રિવાજ હતો નિંદાયો નહોતો.

‘ફેરવો !’ સાઓજી દસ્યા. ડોલર ફૂલોનું જૂપ પણ

એમની ખુસ્તી પહોળા છાતી પર ચનગન્યું. ‘તમારા કેશવાને ગોતવા માટે તો, બાઈ, તમારે આને બદલે કાઈ બીજો સ્થળે જવું પડશે.’

‘ક્યાં ?’

‘બાવાઓની ધૂણીઓ નગરમાં જ્યાં જ્યાં ઝગતી હોય ત્યાં.’

‘ગરીબની મશ્કરી કાં કરે, બાપા !’

‘મશ્કરી હું નથી કરતો, બહેન !’ શાસ્ત્રીજીના બોલ જામનગરી બોલીનાં મોતી જેવા પડ્યા. ‘કેશવાને ગાંજની લત લાગી છે. બાવાઓની ચલમો ભરતો એને મારા વિદ્યાર્થીઓએ વારંવાર પકડ્યો છે. તારો કેશવો બણી રહ્યો, બહેન !’

બાઈનું માથું નીચે ઢબ્યું હતું. એ માથાના કાળા ઘોળા કેશના ઝીણા ઝીણા કાંટા તરફ શાસ્ત્રીજીના પચીસ પચાસ જુવાન શિષ્યો પણ નેઈ રહ્યા હતા.

‘બ્રાહ્મણનો દીકરો ચઈને—’ બાઈથી બોલાઈ ગયું.

‘બ્રાહ્મણ તો ખરો, પણ સારસ્વત બ્રાહ્મણને બાઈ !’ શાસ્ત્રીજીના બોલ જાણે કે દાઢ વચ્ચે ભીંસાઈને નીકળતા હતા. ‘ફેર એટલો ફેર !’

બાઈએ દુબાઈને ઊંચું નેચું. એણે શાસ્ત્રીજીની આંજુબાંજુ પચાસ જનોઈધારી વિદ્યાર્થીઓની કાંતિમાન

‘માણી, હું કેમવો ?’

કાશીદાસ દીડી, કે લાજ નહીંવો પ્રાપ્તવો, અથવા કોઈકને
પણ નહીં કે કંઈક, કંઈક અને કંઈકની કુતૂહલ-કેમકે
ચાલવો હોય.

‘સાચવવને વિદ્યા સ્વર્ગથી વધે, નહેતાં ત્યંત્રે
મિત્રાદિપ્રતિ કમુન કરેલા જાણું, ખાતે ને ?’

કાશીદાસ સામે એ મોટોમોટો જાણથી તથા વાર ન
ભોળે દાખા આ પમાપમાથી કેઈક હું મિત્રાને કેમકે
નથી ? કેમકે જાણી જાણીને નો અને દેખાવે નથી ? ને
કાશી ગેલ જેવા કેમકેનું અંગ મોલિંગનાનું જાણે કિન્તો
વર્ષે નો નથી પડેલો કોઈ ને ? એવા નરગીમાં દખાવે
ખાતી એ જાણથીને આન ન રહ્યું કે કાશીદાસ તેમજ
વિદ્યાદાસે સ્વર્ગી સ્થાનના ખાતી મયા હતા હતા પવન ન
ગુલશીની મંજરીઓના માયા હજીવો અને જાણજુ પડની
મિથ મિથ દોરમની સંતાલું કરતો જાણજુના મંજા ટીકાને
પમાપમા જાણવો હોય.

‘માણી’ જાણથીને કાને કેઈકનો દુરો સાર પડવો

કેમકેની મા માળી બીડી : ‘કાશી, મારો કેમકે ?’

‘ના, ના, એ તો હું ગીરજને પુ.’

‘અરે ગીરજ ! કેમકે ક્યાં ?’

‘માણી,’ ગીરજ નામના વિદ્યાર્થીએ જે સમાચાર
જાણ્યા તેનો અંદર કેમકે નામના જાણજુપુત્રના છવનવો

ચિતાર હતો. ‘ માણ, કેશવો બધું કરીને તો મોટા હનમાનેથી તમને જમશે. ’

‘ ત્યાં કેમ ? ’

‘ આજ શનિવાર છે ને ! ’

‘ હા. ’

‘ તો કેશવો ઘરમાંથી કંઈક વાસણ નથી લઈ ગયો ? ’

‘ વાસણ શા માટે ? ’

‘ તેણે લઈ આવવા માટે. ’

‘ શેનું તેણે ? ’ પાલણી આ બાળકના બબડાટમાં કંઈ સમજતી નહોતી.

‘ એ તો એમ માણ ! ’ ગીરને થૂંકના ઘૂંટડા ગળતો બોલ્યો. ‘ આજે શનિવારે હનમાનજીને તેણે ચડે છે ને, હેં ને, એ તેણની આખી કુંડી હનમાનજીની હેડળ ભરાઈ જાય છે. અમે એક વાર એક લોટા ભરીને ઉપાડી આવ્યા હતા. પણ મને બાવાએ પકડીને અડખોત લગાવી હતી, એટલે તે દિવસથી હું નથી જતો. કેશવો તો હોશિયાર છે, એટલે લઈ આવતો દર્શો ! ’ એમ કરીને ગીરને રવાના થઈ ગયો.

‘ હાય હાય પીટ્યો ! આ તે પાલણીનો અવતાર કે કોઈ આડોડિયાનો ! ’

૩૫૭) પૂજની આઠાણી આપી આવી બેઠી.

આઠાણીએ જગ આપાને પજ નહીં કાઢ્યું, કેરવાની જગ જડી નહિ. અમદાન ડી.યુ. વાવ દુગ્ધ જોવા. તમારની પામે પજ મેં જલુ વિચલ ઉપકાજાપની નહીં આવી. અજ તમારની પાણીએ કેરવાનું કન પજ પજ દાખર ન હતું.

‘કેરવાની આ !’ કોઈએ આગ દીધી. ‘કેરવાનીને કોં આપીએનો પદાવ છે તો તારો કેરવો પદવો હતો.’

આર્તિએ આવડેનાના તિલામણા અખાલામાં પ્રભુને દેરે પ્રવેશ કરી. જેને અપધાપરધા અજા તુરવા સન્દેશાં આવડેએ અમર આપ્યા કે, ‘આપા શા શાલા કોર્મ રંગોશા લાગા ! ખીના અગ્નિ કોર્મ જાન નહિ ! પિતા આરો નીલાલ દીવા દુટીલ.’

ત્યાં ત્યાંથી જાગ જડી, જરે સાથા જોતા પજ સમચાર જડયા ત્યાં ત્યાં નવે આઠાણી માથે પાટાની મુળને દોડાદોડ કરી આવી, પજ કેરવો દાવમાં આવ્યો નહિ. આર્તિએ ધેર આવીને કેરવાના નામનું એક જાનું કન કરી લીધું.

પ્રમાન પડી પ્રમાન પડતાં જવ છે, પાછલાં પરાંને દેરે દબરો વિદાર્થાએના મંત્ર-ધીપ ધેરાવ છે, રમતની નામતની નદીએના કિનારા તરફ તારા-સ્નાન કરવા જતા પ્રત્યેક પાસાગાના જાગરો અસારસ્વન આઠાણીના અર્ધ-

ઝંપા ઝંપરમાં લાગુકાર જમાવે છે, ને બાર્ન બૂલ બૂલમાં
જાણે કે પુત્રને જગાડે છે: 'જિંગો કેશવા ? જિં માડો જિં !
આ બધા ચરનાન કરવા પડેંઆ. જિં તો, નીકર પ્લાત-
મુરત વિના વિદ્યા ગડશે નદિ; ને બાપ શાસ્ત્રીછનું તે દી'તું
મેણું મારાથી નથી ખમાતું. સારસ્વતનો દીકરો શું સરસ્વતી
માતાનો અણુમાનેતો જ રહેશે ?'

બમડાટ કરતી પ્લાતણી જાગી જતી, ત્યારે જોતી
કે પોતે જોને પંપાળતી હતી, તે પોતાનો કેશવો નહોતો ;
પણ પોતાના ગોઢાનો ગામો જ હતો.

૨

પછી તો એ રંગીલા નગરના રંગીલા રાજની વીલા
જામને અંગે વીશેક વર્ષોનાં તેણે અત્તરો ઢાળાયાં. રંગમતી
નાગમતીના ભરપૂર જળોએ ઘોખીઓની ઘોણોમાંથી કૂલ-
માળોની ફારમો, કંકુની મદગંધીલી લાલપો, 'બાંધણીઓની
મીઠી મીઠી રંગ-રાગણીઓ, અને ચંદનના મુકાયલા લેપો
ચૂસ્યા કર્યાં. જામ વીમો હલુય રાજલુવનની આરસીઓ
સામે કલપ લગાવેલી મૂછોના વળ દેતો દેતો પોતાની રાણીઓને
હાકલ પાડતો હતો કે, 'આવો આવો રજપૂતાણિયું,
ભુઓ, મદ દેવો લાગે છે.'

પાકશાળામાંથી પાકતા પાકતા નામાંકિત પંડિતો બહાર
નીકળતા રહ્યા. જામ વીલાના વિદ્યા-પ્રેમની પાધડીઓ
એવા કંઈકને માથે બંધાતી રહી. જિંયાં પ્રકારનાં ઔષધિ

ફળે નગરના લોક-જોળનને તેમ જ રાજ-જોળનને બહેલા-વતાં રહ્યાં. કૃષો તો નગરમાં અખૂટ રહ્યાં. વિદ્યા નગરીમાં અપરાજિતા રહી. સાહસુવાડો નગરને સોરહનું વારાણસી બનાવીને અણુકાર્યો ઊભો રહ્યો. વીભાના રંગ-બાગો બહેકે બહેકે જ રહ્યા.

એક દિવસ સમાચાર આવ્યા કે વારાણસીના એક પ્રતાપી સમાજિત પંડિત દારિદ્રાજની યાત્રાએ ચાલ્યા આવે છે. એમના રાજ-પ્રાવેના વર્ણનો હિપરાછાપરી આવવા લાગ્યાં. એની જોડે તો હાથીઓ ને ઘેડાં છે. પાંચસો જેટલા શિષ્યો છે. છત્ર, ચામર ને છરીના ધારનારા એકાદ દરબજાર સરસ્વતી-પુત્ર છે.

વારાણસીના પંડિતના ડેરા તંત્રુ એક દિવસ નગરીના ટીલે નખાયા. ડેકા-નિહાન બહુ ઊંચા. કંબોએ પ્વનિ દાહ્યા. ઘેડાની હાવળો પડી. રાજપંડિતનો આવત હાથીને નગરમાં ફરવા લઈ ગયો ત્યારે એની બૂલના ટોકરાએ રાજ વીભાની બજારામાં કેટલાયે કાનનાં સપાં ઊંચાં કરાવ્યાં.

જમ વીભાની કચેરીમાં કહેણુ આવ્યું: ‘વારાણસીના દિન્દી પંડિત નગરના વિદ્યારત્નોને વાદમાં ઊતરવા આહ્વાન આપે છે.’

આહ્વાનનો અનાદર કોઈ જમ વીભાનું કાથી કરી રહ્યો !’ વીભાએ કાઓએને રંગ ચાલ્યો.

ને નગરના સરસ્વતી પ્રવેશને ગાવા કાર્ધ નેનગરી
નવાઈ નહોતી. દિંદુસ્તાનના પંડિતના કંઠા નિશ્ચય અને
છઠી છત્ર ગામર ઉતરાવી લેવાની આકાંક્ષાએ નગરની અંદર
રખાંગણુ મચાવ્યું.

પાંત્રીશેક વર્ષના પરદેશી વિદ્વાને નગરના વિદ્વા-
રત્નોને શૂ પાઈ દીધું. કાળો નાટકોની રસ-શ્રો આ પરાજીતની
જીભેથી અનગમ્ય વરસી રહી. બ્યાકરણુ, અસંકારજ્ઞાન
અને તર્કની સૂક્ષ્મતાઓમાં તો અતિશય નાનો કાર્ધ
સમર ખનીને જાણે ઊતરી ગયો. એના ગળાની દબકે અને
એની સંસ્કૃત વાણીના પ્રવાહે નગર પર વશીકરણના
મંત્રો છાંટ્યા.

એણે પણ નગરના બાહ્યોની વિમૂર્તિ સ્વીકારી.
વિજેતા મહેમાનને વાજતે ગાજતે નગરમાં પધરાવવાની
તૈયારીઓ બે દિવસ સુધી ચાલી.

આવા પ્રિયવાદીની જોડે વાતો કરવાની પણ મીઠી લઢાણુ
મનાઈ. નગરના વિદ્વાનો બે દિવસ એની પાસે પડ્યા
પાથર્યા રહ્યા.

‘ક્યા ક્યા ગોત્રો અને કુળો આ નગરોને શોભાવે છે?’
અતિથિએ પૂછપરછ આદરી.

પંડિતોએ નામો ગણાવ્યાં : સારસ્વતોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો.

‘સારસ્વતો ! વિદ્યાપ્રાપ્તિ કરે છે ? શું સરસ્વતી ચડે છે
સારસ્વતોને ?’

‘નહિ રે મહારાજ!’ પડિતોએ હસતું આપ્યું. ‘નગરને ડીપપ આપનાર એક એ જ કુલ રહ્યું છે. મારા દીકરા ડબ્બો તે કાગેડો બની ગયા. બાવાઓને કુસુએ ચડી ગયા. એક હતો ફેરવો નામે, રંડવાલ્ય માને રઝગાવોને. ચાલ્યો ગયો.’

‘બરેરે! બાલકુનો પુત્ર! સિવ સિવ!’ મહેમાને નિરમળ બતાવ્યું. ‘એની માતાનું તો પાલન માલ છે ને! માતા છવન્ત છે રે!’

‘એ પડી ડાચી બધી’ ગંઢી નેવી એના ખેરકામાં પુરઠું રહે છે દિવસ બધો.’

‘પણ છે તો બાલકુ-નિવાસમાં ને!’

‘છે તો બાલકુવાડાની અંદર; પણ ન દોડા બરાબર.’

‘એવા નિરાધાર બાલકોનું પાલન કરતા રહો એ જ દે તો માથું ધ્રું.’

પડી તો સવારી ચડી સજાજિત અતિથિ દાધી—અંબાડીએ ચરચા અને નગરપનિ નગમ વીલાસ સરમ્ભવતીતો દીપક પરીને પમપાયા આમળ ચાલ્યા. અંબાજિવા નાકે ઘડને સવારી નગરમાં દાખલ ઘડ.

‘શી વાવ! શી મદતા!’ એવ નાણુ તોરણીની

માફક અંધારું મગેલી લોહાની કનારોમાં વાન ચાલતી હતી.
'રાત્ર જોવો રાત્ર જોતી મોખરે પગે ચાલ્યો આવે છે.'

'અને ચાલ્યો તો આવે છે. પણ પાછો કેવો
મલકતો આવે છે. વાદ રે વાદ કાંઈ માન વિચારતાં !'

હાથીની આગળ ને પાછળ, આજુ ને બાજુ, હમણે
સાક્ષિયુ-મદુકોના સ્તોત્ર-લલકાર લહેરાય છે. જુદા વાત્રી-
ઓએ પણ ગળે ફૂલદાર નાખીને પોતાની શોભા કરી છે.
પોથીના પાટલા માથે ઉપાડીને નગરની નારીઓ ઘોળાતી
પછવાડે મલપતી આવે છે.

'આ બધો સાક્ષિયુવાડો.' મહેમાનને પંડિતોએ પોતાનો
મહેક મહેક નિવાસ બતાવ્યો.

'આ બાબુથી લેવરાવીએ સવારી.' અંબાડીએ બેઠેલ
મહેમાને એક નાની ગલી તરફ આંગળી કરીને પોતાના
અનુચરને મૂચના આપી. હાથી જરા અટક્યો. વિદ્વાને બતાવેલો
એ માર્ગ રાજમાર્ગ ન હતો. એ એક ભૂખલેશુ હતો
હતો. માટીનાં ખોરડાં ત્યાં કાઢકની રાહ જોતાં જોતાં જાણે
સૂઈ ગયાં હતાં. એક જ ખોરડું હજુ ઊંચું ઊંચું હતી
પડવાની તૈયારી કરતું હતું.

વિદ્વાનની આંખો આ ખડેરામાંથી કશોક ઉકેલ કરતી
હતી. એણે કહ્યું :

'અહીંથી ચાલશું.'

‘માહી, હું ઠેકાણો !’

‘પણ—પણ—’

‘કંઈ નહિ, ચાલોને !’ વિદ્યાને આમકડ પકાપો સોએ માન્યું કે સરસ્વતીના ધામ બાબજીવાણે નીરખવાની મહેમાનને હોંસ હતી.

જામ વીસા એ બાથું મરાયા. સવારી આગળ માલી.

જમણા દાથ પર એકડું ચટ્ટું બોરડું બિંધું હતું. સવારી ત્યાં પહોંચી. વિદ્યાને ક્યું : ‘દાથો થંભાવેલ’

દાથો થંભ્યો. બોરડાની જોડરીમાં એક જ વસ્તુ છત્ત હતી : ઘઉંસીનો કપાસો.

‘નિસરણી પાડેલ’

નિસરણી ફરી યુગાર્ધ, અતિથિ નીચે ઊતરી મયા, અને જામ વીસાને જાણ થાય તે પૂર્વે તે એણે એ

એકથપા બોરડાની ખડખડે ચડીને થુલ સોરડી ઉચ્ચાર કાઢ્યો : ‘માહી, એ માહી, ખડખડ ઉપાડેલ !’

સવારીમાં ચુપકાતી પડે

‘કોણ છે માહી !’ જાંદરથી કટકા કટકા થઈ મચેલો જવાબ આપ્યો : ને ખડખડ ખૂલી

બોમ માયાળી એ ડોકોનું અજરિત કહેવર ત્યાં પડેલું. જુઓ બાબો પર દાથની બાજબી કરોને એણે ક્યું :

‘દ્રાણુ છો માડી ?’

‘એ તો હું છું, માડી, હું તમારો કેશવો !’ એટલું કહીને અતિથિ ડાશીના પગમાં પડી મથે !^૧

૧ જૂના જામનગરનાં અનેક વિદ્યા-રત્નોને નિપજવનાર એ દેશવજી શાસ્ત્રીનું નામ સોરઠી ઇતિહાસમાં વિખ્યાત છે. એમના જીવનના મૂળ એક પ્રસંગ પરથી હપજવેલ આ કથા છે. મૂળ પ્રસંગ શ્રી દામોદરભાઈ વ્યાસ નામના એક દ્રાણીનવાસી વૃક્ષ વિદ્વાન જ્ઞાનાળુની પાસેથી જાહેર છે. દામોદરભાઈ વ્યાસ પોતે જૂના જામમાં જામનગરમાં જ લાગુતા હતા.

સેરે ખાલી'

[બુદ્ધવંતરાય આશ્વાર્થ]

'હૈ!કા!' તમાજ દાખીડખાને પાતાના દીવાન
અર્જનછ અમરઅંકને કર્યું. 'બીન્દુ તો બધું દીન, પર
તમી મમી એક આનંદ તો સર્વ લીધો છે.'

આર્જનદને સામું કે આ કર્મકિ નિરેદેશી ખાતાને
સમજી માત નથી કિંજે અવાજ આપ્યો: 'તથાપુ! નીચળ
આનંદિદાનું કમ નમ મનુ દોષ ને રાજ્યને કમ તેવી
મિતિનમથી પચાકે મનુ પાનુ દોષ તોયે રાજ્યપ્રાપ્ત મળે
કહ્યું મુખી મે કામ નથી કા કેમ્બો. કુકમ કરો તો
દિ પસ સારુ.'

મવાજ દાખીડખાન કમ્બા. 'દીવાન! જે દીવાન!
એવં રાજ્યપ્રાપ્ત ને રાજ્યપ્રાપ્ત સિવાય મીઠનું કંઈ રહે જ
નોક દોષી માત નીચળ એટલે પહેલાં દોષપાત જ પાદ
આને જનુ માયા દીવાનદે કારેવ! હ અનુભવે કે. પદાર્થ.
પા. નથી કિંચકલા કીદને ને રાજ્યપ્રાપ્તની શાન નથી.
કાને હ મીઠા જ પા કેટ્ટુ કાલ'

અનંતજીએ કાને દાઘ દીધાઃ ‘આપનો કયો આનંદ મેં લૂંટી લીધો છે?’

‘કાકા! તમારા પહેલાં જે દીવાનો થઈ ગયા તે બધાય કાઈ કાઈ વાર પોતાના દીકરાને આંઝગીએ વળગાડીને લાવતા. ને ધણીયે વાર તો મને દીવાન સાથે વાન કરવાને બદલે દીવાનનાં છોકરાં સાથે રમતું વધારે રમતું. તમે જાણો છો કે મને છોકરાં ખૂબ વડાલાં ને મીઠાં લાગે છે. પણ તમે કાઈ દિવસ તમારા દીકરાને લાવતા જ નથી.’

અનંતજીના ચહેરા ઉપર કાળી વાદળી છવાઈ. એના ખૂઝર્ગ ચહેરાનું શીળું નૂર જાણે હરાયું. ચાંદીને કાચો પારો લાગી ગયો હોય એમ ઝંખવાઈ ગયેલી આંખે એણે કહ્યું:

‘હજૂર! મારે દીકરો નથી.’

‘દીકરો નથી?’ નવાખ હામીદખાન આશ્ચર્યથી બોલ્યો. ‘તમારે દીકરો જ નથી?’

‘ના જી.’

હામીદખાન ગંભીર બન્યો. એને લાગ્યું કે એણે અગાધતાં અનંતજીના અંતરનો કાઈ જખમ ખુલ્લો કર્યો છે. એટલે કહ્યું: ‘માફ કરજો હો! તમને દુલ્લખવાનો મારો ધરાદો જ નહોતો. મને ખબર જ ન હતી તમને પ્રેમ નથી તેની.’

‘જી ના. એમાં શું?’

‘એમાં શું એ તો દીક. મનને વાગવાની વાતો છે. ને કંઈક જમાનાએથી મનને વાગવાની, મનને

મારવાની વાતો શું તમારા કે શું અમારા ઓલિયાઓ સાબી ગયા છે. છતાં મન તો વળતું હોય એનું જ વળે.’

‘અમારા પરમામાં લખ્યું છે કે આ દુનિયા તો કેવળ માયા છે. મિથ્યા છે. એમાં કેવળ કોનો ભાવ, કોણ કોનો પુત્ર, કોણ કોનો મિત્ર કે કોણ કોનો દુશ્મન છે ? કોઈનું કોઈ જ નથી.’

‘સા.....ચું છે,’ હામીદખાને જવાબ આપ્યો. ‘એ રીતે પશુ મન વળે તો. બાકી તો દુખિયાની વાત દુનિયા જાણે.’ નવાજ પોતે પશુ અપુત્ર હતો એની ઠાવણ એના અવાજમાં આવી. ‘બાકી તો દીકરા વગરનું ધર જંગલ જેવું છે. વાવવરુનેય પોતાનાં બચ્ચાં વહાણાં છે.’

‘ઈશ્વરની એવી ઇચ્છા, ખુદાવંદા !’

નવાજ હામીદખાન પોલીવાર ચૂપ રહ્યો. સાવચસર એની ઓઠ દાઢમે ખૂં થતું દોષ, દબરનાં માથાં જેની બાંજને ઇશ્વરે પુજમાં રમોળાતા દોષ, સેંકડો મળના દિશાને જે માણસની માટીના દગલા ઉપર બેઠો દોષ, એને પશુ પોતાની સગાદથી પોતાની જ, ખીલ કાઢીને નહિ સગા બાઈ બહેનનીયે નહિ, એવી શેર માટીની ઈવી બેઠે છે. દિવસ તો આખો દીકા રમતમતમ, મજામજા, પોરેસવારીમાં, ફિફારમાં નીકળી જાય, પશુ રાત પડે ને કંઈક ખાતાઓ પોતાના પુત્રોને ત્યારે પોડિયે દિયોળની દોષ, કંઈક પિનાઓ ત્યારે પોતાના પુત્રોને બને નાળીને ઉપાગા મથા દોષ, ત્યારે.. ત્યારે...એમને

એમ ઉઘાડી આંખે મધરાત જામે, તોય નીંદ ન આવે. મહેલની ઘડિયાળ બાજે, એક પછી એક કલાક બત્તે જાય ! ઘડિયાળના ઘુઘંદ અવાજને પણ પુત્ર હોય એમ પાછળ ઝથુઝથુતો રણકાર વાગે, ચંદ્રને પણ પુત્ર હોય એમ તારાઓ ઝમકતા હોય, મધરાતે જાગતી સર્વ કોઈ સૃષ્ટિનાં પુત્રોના ચિત્કારો ને કાલાહલોથી કાન ભરાઈ જાય ત્યારે... ..છાતીમાં દીર્ઘશ્વાસ ઊભરાય. જૂનાગઢની નવાખી તો શું પણ સારીયે આવમનો બાદશાહત પણ એ શેર માટી સિવાય લુખ્ખી લાગે !

થોડીવાર હામીદખાન મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો બેસી રહ્યો. પછી એકાએક એણે પૂછ્યું :

‘કાકા ! આપને ઓરતો કેટલી ?’

અનંતજી ફિક્કું હસ્યો. જૂનાગઢના નવાખની તોઝરીમાં લગભગ આખીયે વડનગરા નાગર બાહ્યણોની નાત હતી. જૂનાગઢના દીવાનની મસનદ ઉપર પણ આજ પહેલાં કંઈક વડનગરા નાગર બાહ્યણો આવી ગયા હતા. આટલું જાણી જૂનાગઢના નવાખને એટલો પણ ખ્યાલ ન હતો કે એની જાતિમાં એક ઉપર બીજી પત્ની થઈ જ શકે નહિ.

‘જી મારે એક જ ઓરત છે.’

‘એક જ.’ જીવનનો લગભગ અંતકાળ આવે ત્યાં સુધી પણ પુત્ર થયો ન હોય તોયે એક જ ઓરતને વળગી રહેવાની વાત નવાખને ન સમજતી. ખુદ નવાખને પોતાને પણ બેગમો હતી. નવાખ કે એનો બેગમો હજી વૃદ્ધ થયાં નહોતાં, તોય ત્રોથી બેગમને લાવવાની વાત ગંભીરતરીકે

વિધાવાનું હતી. જ્યારે એક પળ મુજ ન દોષ જતાં
ધનવંતે તે નયીપરંતે તિલકને માથે એક જ એકાંત ।

‘તો પળ નમે બીજી એકાંત લાવોને ।’

‘અમારી નાનાં એક દયાન એકાંત કુખ બીજી
ધર્મ જ કો નહિ.’

‘હુ કદો છે! જાંબ મિજાણ પછી ધરને નાજાં
દેવાનું દોષ તોરે ।’

‘હુ દા એવો રિવાજ છે.’

‘મારો કે એક એકાંતને ફરજ ન થઈ દોષ.’

‘તો પળ.’

‘મારો કે એક એકાંત અચળ દોષ.’

‘તો પળ.’

‘મારો કે એક એકાંત આંધો દોષ ।’

‘અમારા નાનાંમાં દાહ કેમ એકાંત આંધો ધર્મ
સાંભળો નથી.’

‘પળ પાતળ દોષ, નાચાન દોષ, ફરી દોષ,...

અનંતજ્ઞા અદેશ ઉપર આખું રિમન જાયું. પત્ની
તરીકે નાચાવક ગણાવાને માટે સ્ત્રીઓમાં કેટલો નથી
ખોટ ગણાવી કદાચ છે । ‘પુણ્યકે જે દોષ તે એક પત્ની
છત્તી દોષ ત્યાંમુખી કેમ પળ કાળે બીજી પત્ની ધર્મ
જ કો નહિ એ અમારો કુવાચાર.’

નવાજને આ વાન સમજાઈ નહિ. ‘ત્યારે તો એક
એકાંત મરી ગયા પછી બીજી પરજીવા દે છે એ તમારી
નાનો. અહેસાન ।’ નવાજ બોલ્યો. ‘પળ હૃતમને એમ

પ્રશ્ન છે કે તમારા ધર્મમાં આવી રીતે મનાઈ છે ?

‘ના, ધર્મમાં તે મનાઈ નથી. આમારી હિન્દુ ઢાંગમાં એક માત્ર વડનદરા નાગરો રિવાજ પીછા પામી નાનમાં એક ઉપર પીછા માર્ગ કરે છે તે કહે પણ છે.’

‘ત્યારે તમારી નાનમાં આમ કેમ.’

‘પ્રજ્ઞાસિક્ષા માત્રી આવે છે. તે વાંચી વિચાર કરીએ તો મરીય પરવર એમાં જોડું પણ થું છે ?’

‘પણ કાંઈક છૂટ તો પોતી બેઠીએ.’

‘અમારામાં એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે, કે કાર્થ પણ કાર્થ ગમે એટલું શુદ્ધ કે શુભ હોય, પણ લોકાચારથી વિરુદ્ધ હોય તો એ કરવું નહિ, ને કરવાનો વિચાર પણ કરવો નહિ.’

‘ઠીક. ઠીક.’ નવાગ દામીદખાન વાતના આ ઝોડથી દૂર રહેવા માટે બોલ્યો. ‘પણ તમારે ત્યારે ધર્મનો તો કાંઈ બાધ નહિ.’

‘ફટિનો બાધ જાણરો.’

‘હું તો આ ફટિ ને રિવાજ ને લોકાચાર ને પ્રજ્ઞાસિક્ષા ને એવી વાતમાં ઝાઝું ન સમજું. અમારામાં એવું કાંઈ નહિ. એ તો ધર્મ ઉપર મુધારા જેવું લાગે છે. અમારામાં તો ધર્મની કિતાબમાં લખ્યું હોય એટલી જ ના. બાકી બધી હા.’

હિન્દુ ધર્મ ને મુસ્લિમ ધર્મો વચ્ચેનો મોટો ભેદ જ આ હતો. જ્યારે મુસ્લિમ ધર્મ નિષેધપ્રધાન હતો ત્યારે હિન્દુ ધર્મ વિધિપ્રધાન હતો. મુસ્લિમોને માટે કુરાન ને શરિયતમાં રાજિંદા જીવનવ્યવહારમાં માત્ર નહિ કરવા જેવી

જા બાપનોતો રૂપડું ઉઘાડ્યું હતો. દિવસ પર્થના ધુગાડો ને રૂપાનિધી ને આ કાનું ને એ કાનું એની દબાવે મનની વિધિઓ હતી. પરિણામે મુઠિલમનના ઇચ્છનમાં ધર્મ એ નહિ ઉતરેલા એમની કાનના અને કોઈ દિવસના ઇચ્છનમાં ધર્મ એ ન પડતી સાચા મિલો પાડો અને કો.

કામીના પશ્ચિમોએ પણ રૂપાનિધી હતી એવી ધર્મવિતા જાનતી હતી હતી એને આ બધું નવાજ દાખીદમાનને સમજાવવાની મજા થઈ, પણ વિદિય વિચારે એમાં એને કાળાંપ જ લાગ્યો.

‘એ તો જેવો જેવો ધર્મ, ને જેવી જેવી પાજવાની જાતિ. ધર્મને કાંઈ પરત્વે થોડો જ પગાવી દાખાઉં ?’

‘એ તો કી. હું કાંઈ ધર્મ પાજરા ન પાજવાની વાત નથી કરતો. હું તો એમ કહું છું કે તમારા ધર્મ જેવો દોષ તેવો સારો છે. મેં તો સંજોગમાં છે કે તમારા ધર્મમાં એક જે આર નહિ, પરંતુ અનેકાનેક કિનામો છે, પરંતુ એમાંથી કાંઈ પણ કિનામમાં વાનવરા નામરોથી એક ઉપર બીજી પત્ની ન થઈ શકે એવું તો નથી ને ?’

‘સ્મૃતિઓમાં તો ક્યારે મનાઈ છે જ નહિ.’

‘ત્યારે શું ? કહો તો માણસ પાજરી દોષ એટલી પાજી. દીવાનજી ! તમે બીજી જોતલ સાવો.’

‘કેણું ? હું ?’ વાતના આરંભમાં જ સામાં માણસનું મન કળી જવાની કાંઈ બોચવનારો જુનાચરનો ૧૬ દીવાન નવાજની આ દરખાસ્ત સંજોગને આમો જ થઈ ગયો. નવાજની સવાલ પરંપરાનો દોર એને નહોતો સમજાયો એ એને કમુશ કરવું પાડ્યું.

પૂછું છે કે તમારા ધર્મમાં આવી કોઈ મનાઈ છે ?

‘ના, ધર્મમાં તો મનાઈ નથી. અમારી હિન્દુ કામમાં એક માત્ર વડનગરા નાગરો સિવાય બીજી બધી નાતમાં એક ઉપર બીજી ચર્ચ શકે છે ને કરે પણ છે.’

‘ત્યારે તમારી નાતમાં આમ કેમ.’

‘પ્રણાલિકા ચાલી આવે છે. ને લાંબો વિચાર કરીએ તો ગરીબ પરવર એમાં જોડું પણ શું છે ?’

‘પણ કાંઈક છૂટ તો હોવી જોઈએ.’

‘અમારામાં એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે, કે કોઈ પણ કાર્ય ગમે એટલું શુદ્ધ કે શુભ હોય, પણ લોકાચારથી વિરુદ્ધ હોય તો એ કરવું નહિ, ને કરવાનો વિચાર પણ કરવો નહિ.’

‘ઠીક. ઠીક.’ નવાળા હામીદખાન વાતના આ ઝોડથી દૂર રહેવા માટે જોઈયો. ‘પણ તમારે ત્યારે ધર્મનો તો કોઈ બાધ નહિ.’

‘ફરિનો બાધ જખરો.’

‘હું તો આ ફરિ ને રિવાજ ને લોકાચાર ને પ્રણાલિકા ને એવી વાતમાં ઝાઝું ન સમજું. અમારામાં એવું કોઈ નહિ. એ તો ધર્મ ઉપર સુધારા જેવું લાગે છે. અમારામાં તો ધર્મની કિતાબમાં લખ્યું હોય એટલી જ ના. બાકી બધી હા.’

હિન્દુ ધર્મ ને મુસ્લિમ ધર્મો વચ્ચેનો મોટો ભેદ જ આ હતો. જ્યારે મુસ્લિમ ધર્મ નિષેધપ્રધાન હતો ત્યારે હિન્દુ ધર્મ વિધિપ્રધાન હતો. મુસ્લિમોને માટે કુરાન ને શરિયતમાં રાજિંદા જીવનવ્યવહારમાં માત્ર નહિ કરવા જેવી

જાગતોતો રૂપદ ફરતાજ હતો. દિન-દુર્યોધન પ્રેમાણી તે રૂપદિખાં તો ક્યા કરતું તે એ કરતું એની દાખર જાનવી વિધિઓ હતી. પરિણામે મુશ્કિલના દુનવમાં ધર્મ એ નદિ દિવાલથી જોડાતા કાંઠા અને સે : દિન-દુર્યોધન દુનવમાં ધર્મ એ ન જાણી સમજ એવો લાગે અને છે.

કાલીના પરિણામે પણ સ્વીકારી હતી જિંદગી ધર્મવિદ્યા અર્જન હતી હતી. એને ક્યા બધું નવાજ દાખરખાતને સમજાવવાની રચના કર્યું, પણ વિશેષ વિચારે એમાં એને કાળોપ જ લાગ્યો.

‘એ તો જેવો જેવો ધર્મ, તે જેવી જેવી પાત્ર-વાતી જલિ ધર્મને કોઈ પર-દે, કોઈ જ પગાવી લસાય છે.’

‘એ તો કોઈ દુ કાર્મ ધર્મ પાળવા ન પાળવાની રાત નથી કરતો. દુ તો એમ કહું છું કે તમારા ધર્મ જેવો દોષ તેવો જાય છે. જે તો સંજાળ્યું એ કે તમારા ધર્મમાં એક બે આર નદિ, પરંતુ અનેકાનેક દિવાલો છે, પરંતુ એમાંથી કોઈ પણ દિવાલમાં વાનવા નામરોગી એક ઉપર બીજી પાત્રી ન ધર્મ થી એવું તો નથી ને.’

‘રૂપદિખાં તો ક્યારે મનાઈ છે જ નદિ.’

‘તારે શું ? શું તો માણસ પાણી દોષ એટલી પાણી. દિવાલ ? તમે બીજી એવન લાવો.’

‘કાણુ ? દુ ?’ વાનવા આરંભમાં જ આમાં માણસનું મન રૂપદ જવાની કીર્તિ જોવાવારો જુનારનો દુ દિવાન નવાજની આ દરખાસ્ત સંજાળ્યોને આણે જ ધર્મ થયો. નવાજની સ્વચ્છ પરંપરાનો દોર એને નડોતો સમજાવો એ એને કળસ કરવું પડ્યું.

‘હા, તમે. શું કરવા નહિ? તમારા ધર્મની કિતાબ મનાઈ કરતી નથી. તો પછી શા માટે પુત્ર મેળવવાની ઝે તક ન લેવી?’

‘અરે હજૂર!’ દીવાન એટલો તો કુમ્મલ થયો હતો કે નવાળ સાથે વાતચીત કરવાના સામાન્ય શિટાચાર પણ ભૂલી ગયો. ‘અરે સાહેબ! મારા કિસ્મતમાં જે પુત્ર લખ્યો જ હશે તો મારી આ પત્નીથી જ ન થાત?’

‘પુરુષાર્થ વગર કિસ્મતની ખરી કમોટી કેમ થાય? તમે ખીજું લગ્ન કરો અને એને પણ જે પુત્ર ન થાય તો તમારા કિસ્મતમાં પુત્ર નહિ એમ કહી શકાય.’

‘હજૂર! એ વાત રહેવા દો. હું જે વરઘોડે નીકળું તો ગામ મારી મસ્કરી કરે તે નાતને જોણું થાય. યોગામાં ધૂળ નાખવા જેવી વાત થાય. આવડી અવસ્થાએ હાંસી થાય. ખીજું કાંઈ ન થાય.’

‘પુત્ર ગમે તે અવસ્થાએ આવે તોય મીઠો લાગે, કાકા-તમારે ખીજું લગ્ન કરવાં જ જોઈશે. તમારી મિલકત, તમારી આખરુ, તમારો વારસો, તમારી કીર્તિ, તમારી વિદ્યા, તમારી સુદ્ધિ ભોગવનાર તો કાંઈ જોઈએ. પુત્રને વારસામાં તમે ઘણું આપી શકો એમ છે. તમારે શા માટે ખીજું લગ્નથી લડકું જોઈએ? મારો હક કહો તો હક, મારો નિરધાર કહો તો નિરધાર, ને હુકમ કહો તો હુકમ...જે કહો તે. હા તમારા ધર્મની કિતાબમાં સાફ મનાઈ હોત તો હું એક શબ્દ ન બોલત. મારાથી બોલાય પણ નહિ. પણ હવે તો તમારાં ખીજું લગ્ન કર્યે જ છૂટકો!’

અનંતજીને પોતાની માનદાનિ હતી લાગી, એને નાનપ લાગી, કે એના મનમાં કુપ્રમ પ્રવેશાદા કદમી એની એને પોતાને કદી મુક ન પડી. બધા સ્વરસે એ અર્ધ વિશામ મુકિને ગોઠ્યો કે ‘કદી મુકવું કે નામકનો ઠીકો નાનમાં કદી એક ઉપર બોલવું મામું કદા અર્ધ નો, હજાર ! નાનમાં કદાનું મારી પાછળ સિધ્ધારી ગોઠાવે ને દોઢીના દીર્ઘા વરસે વરસે મામું પડતી મગરી કરે.’

નવાજ દામીદખાનના મદેરા ઉપર રાજગી બામદનું રિખત છાપું. ‘લોવાનજી ! તમારે મરિ એવું કાવને નો હું એવા બાવું ને કામગમેને જગ સિધ્ધાકુમે ખરો, પણ કદી નહિ. તમે તમારે નિર્ગત કોલ તમે મારા સામેજી કામ મજી ક્યો’ કે. તમારું આ કામ તો હું જ કરી રહ્યો.’

અનંતજીને નવાજની બાવાન એકાદ નવાજી તરમ સમી લાગી હોય તો એને એમ ઉવેખી નાખવામાં એની મનદરી-મુક હતી એમ સમજતાં એને જરાપે વાર ન લાગી. કનિદાસને પાને પણ એટલી વાનો તો લખાઈ છે કે નવાજ દામીદખાન બોલ રીને જોવા દોષ તેવા દોષ, તો પણ જોને એણે પોતાની માન્યા દોષ એના કુટુંબનો તો દિનચિન્તક જ દોષ : બાજીના તરફ એને ખૂબ મમતા રહેતી. તેમજ બીજા દોવાનો તરફનું એવું વર્તન ગમે તેવું દોષ તો પણ એજન્સીમાં, સરકારમાં બૂનામદને। મોનો જમાવનાર, બૂનામદને કરજના ખામમાંથી તારીને સંધર

વાત હોય તો હું દબલ ન કરું, પણ આ તો ધર્મની વાત છે નહિ. કાકા ! તમે પોતે જાતે આમાં શું કહો ?’

વૃદ્ધ નાગર નવાખની વાતે બદલવા માંડેલું સ્વરૂપ તત્કાલ સમજ્યો : ‘હજૂર ! મને પોતાને તો એમાં કાંઈ વાંધો જ ન હોય. નાતનાં ધોરણ કાંઈ એકાદ કિસ્સામાં તૂટે એમાં નાતનું કાંઈ બગડે પણ નહિ. ને નાતના રીતરિવાજમાં સમયે સમયે સમયાનુકૂળ ફેરફાર થતા રહે તો કાંઈ ખોટું પણ નહિ.’

‘ત્યારે નાતને વાંધો ન હોય તો તમારે તો કાંઈ વાંધો નથી ને ?’

‘નાજી. મારે તો નાતનો હુકમ થાય એ શિરસાવંદ છે.’

કાલિદાસ ગયા ને નાતના એક ખીજા જખરા કુટુંબના વૃદ્ધજન રૂપશંકર કીકાણીનો વારો આવ્યો. રૂપશંકર ગયા ને રેવાશંકર મોતીરામનો વારો આવ્યો. બેય જણાએ નવાખી આગ્રહ પારખ્યો. નવાખી આગ્રહની રુકાવટ કરી શકાય એવું ધર્મનું ફરમાન બેમાંથી કોઈ આગળ કરી શક્યું નહિ. બંનેએ કહ્યું કે સુચવાયેલી વાતમાં બેમાંથી એકેયને કશો અંગત વિરોધ હતો નહિ ને હશે પણ નહિ. અને પછી નવાખી ફરમાનથી નાગરી નાત આખી એકઠી કરવામાં આવી.

આખીયે નાગરી નાતમાં સર્વત્ર ક્ષોભ મચી રહ્યો. આ થવા બેહું છે શું ? સેંકડો વર્ષથી ચાલી આવતી આ પરંપરાને કોઈ જાતનો ધાર્મિક આધાર તો છે નહિ એ પણ ધણાંયે તો પહેલી જ વાર જાણ્યું. નાતના મધ્યમ

મંભાવના નથી. એટલે નાગરી નાત પાસે એવી માગણી કરવામાં આવી છે કે અનંતજી અમરચંદને એક હયાત પત્ની ઉપર બીજી પત્ની કરવાની નાતે છૂટ આપવી.’

અનંતજીએ કહ્યું: ‘નાતને જે હાથ જોડીને હું એક વાત કહું છું. મેં પોતે આ માગણી કરી નથી, તેમ આવો વિચાર મારા મનમાંથી તો જાઠ્યો નથી.’

કાળિદાસ કડવે અવાજે બોલ્યો: ‘અનંતજીભાઈ! એ વાત ચીંથરા કાઢવા જેવી છે. કાણે આ માગણી કરી ને કોના મનમાં આ વિચાર પડેલાં આવ્યો ને એવી વાતો કર્યાંથી શો ફાયદો? નાત પાસે વાત આવી છે. નાતને એના ઉપર ઠરાવ કરવાનો છે. પછી આડી વાતો શું કામ કરવી?’

‘અનંતજીભાઈ!’ પરબુદાસે કહ્યું. ‘કાળિદાસભાઈની વાત સાચી છે. આખી નાત આપણી મુત્સદ્દીની રહી. બધાય બુદ્ધિની, ચર્યાની, દલીલની બાજીગીરીના ઘોડા ધણા જલજલાર તો છે, એટલે સાપને ઘેર પરાણો સાપ જેવી મુત્સદ્દીની પરિભાષામાં વાત કરવાનું તમારે ઠોડી દેવું જોઈએ. કાણે માગણી કરી, કાણે કરાવી, કોને વિચાર ને ક્યારે આવ્યો ને શા માટે આવ્યો, એ બધી વાતો રસિક દોષ, જનજુવા જેવી હોય તોય અત્યારે નકામી છે. અત્યારે તો સેંકડો વર્ષોની એક પ્રજાસિક્કા ઉપર નિર્ણય કરવાને નાત બેગી થઈ છે. એ વખતે સીધી, સાદી ને સચોટ ભાષામાં ટૂંકી જ વાત કરો.’

બધાના કાન સરવા થયા. પરબુદાસના અવાજમાં નવું શુદ્ધાર હતો. વિચાળ નાતના પોરને જાજે એવો ધર હતો.

‘શીર મારી’

‘બોલો અનંતજીભાઈ!’ પરબુદાસે કહ્યું. ‘અ
નાનમાં જુની પરંપરા છે, કે એક દયાન પત્ની ઉપર
પત્નીકર્મ થોડું નહિ. આ પરંપરાને ધર્મના નિષેધનું સ્પષ્ટ સા
નથી. જ્યાં એને આપણી નાન વગમી રહી છે. આજે
નિઃશંકાન છે, અને નાનનો વર્તમાન પ્રગથ ન દોન
તમે બીજી પત્ની કરી દો. નાનનો પ્રગથ સિદ્ધિ થા
તો તમે બીજી પત્ની કરો.’

‘મારી વાન આપ સદૃ સમજાવો.’ અનંતજીએ કહ્યું.
‘હું ખરેખર કહું છું, ને ઇશ્વર ઉપર અને ઘડીન છે અને
ને ધર્મ ઉપર મને યદા છે એ બહેનના સપથ સમ્રને
કહું છું કે આ આખી નાન સાથેનો મારો સંબંધ ઉત્પાદકનો
નથી. મારા મનમાં એ વિચાર મૂકમાં નરોનો. મારા
મનમાં આ વાન હતી નહિ. નવાજ સાહેબે અને બંધી કરી
છે. પરંતુ એકવાર એમને બંધી કરી છે. પછી એ મારા
મનમાં વિસંવાદ જગાવી રહી છે એમ મને હું કહ્યું ન કરું તો
કંઈ કહેવાઈ. માન્યતાને નિંદ્રામાં સંપતિને સંતતિ બેની
કુશળા રહે છે. સર્વતિ મારે છે. સતતિની અને ખોટ લાગે
મે. એને શીર મારીની ખોટ સામગ્રી દશે એ મારી વાન
સમજશે. રસ્તો નિષ્ણતો દોષ તો આપ સદૃ
મને

પરબુદાસે દરેકે પુરાવા : ‘જય સમગ્રયુ. હરે વિશેષ
વાન સુ કહ્યા નાનને દરે તમે એક વ્યાજ આપે. તમારી
પ્રથમ પત્નીનો તમે શીર બરે. ગરુડ કરવા માગે છે.’
‘મારી વાન કમાઈનો આજ દિવસ સુધીની ને કઈ
નિષ્ણત છે એ હું એના નામ ઉપર સતી આપીદ.’

'शेर भाई'

એકે મગનો નેપ્ર એ નદિ માટે મારી દરખાસ્ત કે
 છે કે અનનુષ્ઠાન ને. પણ આવો દેટ ન મળે, બા
 નાનની એ માફી માગે ।’
 ‘તમારી આ દરખાસ્ત અ
 મળે છે ।’

तुम्हारे साथ हरमासतुम्हारे साथे भीज रहे

બધા મોં ધુપાવરા મંડિયા. કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ.
 પરજીયાના ચહેરા ઉપર સખન હાસ્ય છાંયું.
 'નરસિંહપ્રસાદ! તમે વેરાવળના...
 બન જૂસો છો. તમે...
 ...

'નરસિંહપ્રસાદ! તમે વેરાવળના વહીવટદાર છો. એ
 જાન બૂલો છો. તમે બેસી જાઓ. રાજના નોકર છો ને
 નોકરી કરી ખાતી છે, એ શું કામ બૂલો છો? બેસી
 જાઓ.' પરશુદામે કહ્યું.
 'હર! હર!' શબ્દ કાઢીને

‘દર/દર’ દર શક્તિશાળી આત્મોચ્ચનો નિશાસ મુકયો
 ‘દર/દર’ આત્મોચ્ચ કરી છે, શક્તિશાળીમાર્ગ’
 ‘દર/દર’ જમાનો બદલાયો છે, આત્મોચ્ચ

૩
 ૪
 ૫
 ૬
 ૭
 ૮
 ૯
 ૧૦
 ૧૧
 ૧૨
 ૧૩
 ૧૪
 ૧૫
 ૧૬
 ૧૭
 ૧૮
 ૧૯
 ૨૦
 ૨૧
 ૨૨
 ૨૩
 ૨૪
 ૨૫
 ૨૬
 ૨૭
 ૨૮
 ૨૯
 ૩૦
 ૩૧
 ૩૨
 ૩૩
 ૩૪
 ૩૫
 ૩૬
 ૩૭
 ૩૮
 ૩૯
 ૪૦
 ૪૧
 ૪૨
 ૪૩
 ૪૪
 ૪૫
 ૪૬
 ૪૭
 ૪૮
 ૪૯
 ૫૦
 ૫૧
 ૫૨
 ૫૩
 ૫૪
 ૫૫
 ૫૬
 ૫૭
 ૫૮
 ૫૯
 ૬૦
 ૬૧
 ૬૨
 ૬૩
 ૬૪
 ૬૫
 ૬૬
 ૬૭
 ૬૮
 ૬૯
 ૭૦
 ૭૧
 ૭૨
 ૭૩
 ૭૪
 ૭૫
 ૭૬
 ૭૭
 ૭૮
 ૭૯
 ૮૦
 ૮૧
 ૮૨
 ૮૩
 ૮૪
 ૮૫
 ૮૬
 ૮૭
 ૮૮
 ૮૯
 ૯૦
 ૯૧
 ૯૨
 ૯૩
 ૯૪
 ૯૫
 ૯૬
 ૯૭
 ૯૮
 ૯૯
 ૧૦૦

‘હીક છે. ચાલો લખી આપો.’

‘પણ આ વિષયમાં કંઈ ચર્ચા કરવી હોય, નાતનો દરાવ જાણવો હોય તો’ અનંતજીએ શરૂ કર્યું.

‘તમે તમારી પત્ની માટે સૂચવેલા પ્રયત્નમાંથી પાછા તો ખસવા નથી માગતા ને? બીજો વિચાર એમ કહેતો હોય તો એમ કહેજો. તો વળી નાતની દીકરીની ખોરાકી પોષાકીનો નાત બીજો વિચાર કરે.’

‘ના. પણ મારે નાતને દુલ્હનીને કંઈ કરવું નથી.’

‘તો લખી આપો.’

બધા એક બીજા સામે જોઈ રહ્યા. અનંતજી લખવા બેસ્યા. એક જુવાનિયો, નાતના વિચારના આ પ્રકારના દોરથી નારાજ થઈને બોલી ઊઠ્યો. ‘તે આમાં શું પટેલ સિવાય બીજા કોઈ એ કંઈ બોલવાનું જ નથી કે શું?’

‘કેમ તમારે શું કહેવાનું છે?’ પરબુદ્ધને પૂછ્યું.

‘મારું તો એમ કહેવું છે કે આવી રીતે એક ઉપર બીજા કરવાનો છૂટ એકલી દીવાનને છે કે નાત સમસ્તને.’

કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. ‘કેમ તમારી શું દરખાસ્ત છે?’ પરબુદ્ધને પૂછ્યું.

‘હું તો એમ કહું છું કે આવી છૂટ દીવાન જ ન દેતાં એ. અમિતેમાં આવી છૂટ નથી. આજકાલનો સુધારામાં બદલો એવું વિરુદ્ધતા છે. વળી બીજા નાતમાં આપમેં બધું બાંધી રાખ્યું. એવું એવું એવું એ બીજા. આપણી નાતમાં એ બાંધેલું આપણે સિવાય નથી દીવાનને દાવ પેમાત્ર કેમ એવું બોલે. નાતે નાતે સમસ્તને મળે છૂટ નાતના વા પડે

‘સીર મારી’

એકને મળવી બેઠુંએ નહિ. મારે મારી દરખાસ્ત એક
છે કે અનંતકાળને. પણ આવી છટ ન મળે, બચો
નાતની એ માફી માગે ।’

‘તમારી આ દરખાસ્તમાં તમારી સાથે બીજા કેટલા
બંધે છે ?’

બધા મેં છુપાવવા માંડ્યા. કેઈ કંઈ બોલ્યું નહિ.
પરશુદાસના ચહેરા ઉપર સખત લાસ્ય છાંયું.

‘નરસિંહપ્રસાદ! તમે વેરાવળના વહીવટદાર છો એ
વાત જૂનો છો. તમે બેસી જાઓ. રાજના નોકર છો ને
નોકરી કરી ખાતી છે, એ સું કામ જૂનો છો ! બેસી
જાઓ.’ પરશુદાસે કહ્યું.

‘હર! હર!’ દલ દાલિતએ અફસોસનો નિશ્વાસ મૂક્યો.
‘તું કરવા અફસોસ કરો છો, દાલિતસત્તાઈ!’

પરશુદાસ બોલ્યા. ‘જમાનો બદલાયો છે. આજકાલ કેપની
ખાતી છે. નવાખીને દલે રંગને રીઝવીને રાજ્ય કરવાની
બદરત નથી ગ્દી. દલે થોડું કેઈ લશ્કર બંધ કરે એમ છે
કે નવાખને નાગરી નાગના લડવૈયાઓની બદર પડે ! દલે
થોડું કેઈ પુરજિયા વચંતરાવ જેવો નવાખને ઉપરકાટમાં
કરી રાકે એમ છે કે નવાખને કોઈ જમખાયની બદર
પડે ! દલે થોડું કેઈ મરાઠા નવાખ ઉપર ચડાઈ કરીને
ને કબજા વેસમા નસાવી રાકે છે કે નવાખને કોઈ
મરત કે કોઈ રણકેડાઓની બદર પડે ! પડેલાં તો
જાને જ્યતના જોયા દાગ, ને દલે તો નવાખને ઝોરાંનાં
ધાગા થવા દવં તો નવાખીમા ઝોરાની નાતના માનેપાત

‘ ઠીક છે. ચાલો લખી આપો. ’

‘ પણ આ વિષયમાં કંઈ ચર્ચા કરવી હોય, નાતનો ફરાવ જાણવો હોય તો ’ અનંતજીએ શરૂ કર્યું.

‘ તમે તમારી પત્ની માટે સૂચવેલા પ્રત્યક્ષમાંથી પાછા તો ખસવા નથી માગતા ને ? બીજો વિચાર એમ કહેતો હોય તો એમ કહેજો. તો વળી નાતની દીકરીની ખોરાકી પોષાકીનો નાત બીજો વિચાર કરે. ’

‘ ના. પણ મારે નાતને દુલ્હનીને કંઈ કરવું નથી. ’

‘ તો લખી આપો. ’

બધા એક બીજા સામે જોઈ રહ્યા. અનંતજી લખવા બેઠા. એક જીવાનિયો, નાતના વિચારના આ પ્રકારના દોરથી નારાજ થઈને બોલી ઊઠ્યો. ‘ તે આમાં શું પટેલ સિવાય બીજા કોઈ એ કંઈ બોલવાનું જ નથી કે શું ? ’

‘ કેમ તમારે શું કહેવાનું છે ? ’ પરભુદાસે પૂછ્યું.

‘ મારું તો એમ કહેવું છે કે આવી રીતે એક ઉપર બીજી કરવાની છૂટ એકલી દીવાનને છે કે નાત સમસ્તને ? ’

કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. ‘ કેમ તમારી શું દરખાસ્ત છે ? ’ પરભુદાસે પૂછ્યું.

‘ હું તો એમ કહું છું કે આવી છૂટ હોવી જ ન જોઈએ. અંગ્રેજોમાં આવી છૂટ નથી. આજકાલનો સુધારામત પણ એની વિરુદ્ધમાં છે. વળી બીજી નાતમાં આપણે બહુ પત્નીત્વના અનર્થ જોઈએ છીએ. આપણી નાતમાં એ અનર્થ આપણે પેસવા નથી દીધો ને હવે પેસવા દેવો જોઈએ નહિ. અને નાત સમસ્તને માટે છૂટ ન હોય તો પછી

‘શેર મારી’

એને મળતી જોઈએ નહિ. મારે મારી દરખાસ્ત
છે કે અનંતજીભાઈને. પણ આવી છૂટ ન મળે,
નાતની એ માફી માને ।’

‘તમારી આ દરખાસ્તમાં તમારી સાથે બીજા કેટ
મળે છે ?’

જ્યાં મોં ધુપાવવા માંડ્યા. કેઈ કેઈ જોઈયું નહિ.
પરજીવાસના ચંદ્રેશ ઉપર સખન દાસ જાયું.

‘નાસિદમસાદા તમે વેરાવળના વડીવટદાર છો એ
વાન જૂઓ છો. તમે જોસી જાઓ. રાજના નોકર છો ને
નેપરી કરી ખાતી છે, એ શું કામ જૂઓ છો ? જોસી
જાઓ.’ પરજીવાસે કયું.

‘દર ! દર !’ ૧૬ કાસિદાસે અફમોસનો નિવાસ મૂક્યો.
‘શું કરશો અફમોસ કરો છો, કાસિદાસભાઈ !’

પરજીવાસ જોડ્યા. ‘જમાનો નદવાયો છે. બાજબીસ કંપની
ખાતી છે. નવાખીને તમે દેવને રીઝવાને રાખ્ય કરવાની
જરૂર નથી રહી. દરે દેશ કેઈ લોકર બંધ કરે એમ છે
કે નવાખને નામરી નામના લાડવંયાઓની જરૂર પડે ! તમે
દેશ કેઈ પુરજીવે વસંતદાર જેવો નવાખને ઉપરોક્તમાં
કરી દો એમ છે કે નવાખને કોઈ જમાનાયની જરૂર
પડે ! દરે દેશ કેઈ મર્યાદા નવાખ ઉપર આપ્ય કરીને
એને રાખના વંદામાં નસાડી રહી છે કે નવાખને કોઈ
અમરદ છે કોઈ રાખડોડાજીની જરૂર પડે ! પટેલ તો
નવાખને દેવના રૂબીયા દવા, ને દરે તો નવાખને એ રાખ
રખવામાં પણ દરે તો નવાખીમાં જોડાની નામદ માનેખાત

‘ ઠીક છે. ચાલો લખી આપો. ’

‘ પણ આ વિષયમાં કાંઈ ચર્ચા કરવી હોય, નાતનો ઠરાવ જાણવો હોય તો ’ અનંતજીએ શરૂ કર્યું.

‘ તમે તમારી પત્ની માટે સૂચવેલા પ્રત્યાધમાંથી પાછા તો ખસવા નથી માગતા ને ? બીજો વિચાર એમ કહેતો હોય તો એમ કહેજો. તો વળી નાતની દીકરીની ખોરાકી પોષાકીનો નાત બીજો વિચાર કરે. ’

‘ ના. પણ મારે નાતને દુભવીને કાંઈ કરવું નથી. ’

‘ તો લખી આપો. ’

બધા એક બીજા સામે જોઈ રહ્યા. અનંતજી લખવા બેઠા. એક જુવાનિયો, નાતના વિચારના આ પ્રકારના દોરથી નારાજ થઈને બોલી ઊઠ્યો. ‘ તે આમાં શું પટેલ સિવાય બીજા કોઈ એ કાંઈ બોલવાનું જ નથી કે શું ? ’

‘ કેમ તમારે શું કહેવાનું છે ? ’ પરભુદાસે પૂછ્યું.

‘ મારું તો એમ કહેવું છે કે આવી રીતે એક ઉપર બીજી કરવાની છૂટ એકલી દીવાનને છે કે નાત સમસ્તને ? ’

કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ. ‘ કેમ તમારી શું દરખાસ્ત છે ? ’ પરભુદાસે પૂછ્યું.

‘ હું તો એમ કહું છું કે આવી છૂટ હોવી જ ન જોઈ એ. અંગ્રેજોમાં આવી છૂટ નથી. આજકાલનો સુધારામત પણ એની વિરુદ્ધમાં છે. વળી બીજી નાતમાં આપણે બહુ પત્નીત્વના અનર્થ જોઈ એ છીએ. આપણી નાતમાં એ અનર્થ આપણે પેસવા નથી દીધો ને હવે પેસવા દેવો જોઈએ નહિ. અને નાત સમસ્તને માટે છૂટ ન હોય તો પછી

‘ધીર મારી’

એકને મગચો ભેંઈએ નહિ. માટે મારી દરખાસ્ત છે કે અનંતભાઈને. પણ આવી છટ ન મળે, માત્રની એ માફી માગે !’

‘તમારી આ દરખાસ્તમાં તમારી સાથે બીજા કેટલા બંધે છે ?’

બધા મોં છુપાવવા માંડ્યા. કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. પરશુરાસના ચહેરા ઉપર સખત દાસ્ત છાંયું.

‘નરસિંહસાહેબ તમે વેરાવળના વહીવટદાર છો એ વાત જૂનો છે. તમે બેસી જાઓ. રાજના નોકર છો ને નોકરી કરી ખાતી છે, એ શું કામ જૂનો છો ! બેસી જાઓ.’ પરશુરાસે કહ્યું.

‘હર ! હર !’ શબ્દ કાલિદાસે અફસોસનો નિવાસ મૂક્યો. ‘શું કરવા અફસોસ કરો છો, કાલિદાસભાઈ !’

‘પરશુરાસ બોલ્યા. જમાનો બદલાયો છે. આજકાલ કંપની ખાતી છે. નવાબીને હવે રૂબરૂને રીઝીને રાજ્ય કરવાની જરૂર નથી રહી. હવે થોડું કંઈ લશ્કર બંધ કરે એમ છે કે નવાબને નામની નાનગી લડવાઓની જરૂર પડે ! હવે થોડો કંઈ પુરજિયા વસંતરાજ જેવો નવાબને ઉપરોક્તમાં જોડે કરી શકે એમ છે કે નવાબને કોઈ જમનાયની જરૂર પડે ! હવે થોડો કંઈ ચરાણ નવાબ ઉપર ચમત્ કરીને એને ફકીરના વેશમાં નસાવી શકે છે કે નવાબને કોઈ અમરજી કે કોઈ રજુહોડાજીની જરૂર પડે ! પહેલાં તો નવાબને રૂબરૂનાં રજોખાં દર્શાવે, ને હવે તો નવાબને ચોરાનાં ખચાગાં દર્શાવે તો નવાબીમાં ચોરાની નાતના માનેપાત

રહેવાના, તે નાગર દરખુત કરવાના, વરખો નાગર મુજબની
 રહેશે, હવે રાજના કુદરત આપણે જાણવા જાય છે. રાજ ના
 કરના પછી એ હું તે આપણી આજીવન જાવવાની જોઈ
 રહી છું. ગાજમણા વિચારના રાજ્યનોત્તરી એ કહ્યું મારે એ જ
 નાગરોની ચવાતી છે, માર્ગ રહી છે, તે આજીવ કુદરતવારમાં
 કંપની મારે રાજ્યવારમાં કરાશે પણ આજીવ જ નાગરોના
 જોઈને ક્યાં છે તે ? મોરબીમાં જગમોર, નગરમાં મોટીસમ
 મહેનો, મોટામાં વાસજીવ જીવ, જુનામદમાં રાજ્યોજીવ
 આજીવ જ માણસોએ વાગ્યું છે તે હવે આપણે જાણવાનું છે.
 આપના પાપ એકરોં જોગશે. હવે નાનો નો મગની પાવર
 જેની પાવવાની. હવે નાન એ કાંઈ આજીવમાંની સુવાતી
 આપણે સામે રાજ્ય કરવાની નહિ રહે—નથી રહી.

પરજીવવાના અવાજમાં નિજાગ દલી, કરવાના નથી.
 બધા સાંભળી રહ્યા. કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ.

થોડીવાર ત્યાં મોન ઝાલ્યું. પછી પ્રમુદાગ સવાલ કર્યોઃ
 ‘કેમ અનંતમાર્ગ ! તમે લખી રહ્યા ?’

‘હા, આજ દિવસ મુધીની મારી જનકમાર્ગની મિલકત
 તમામ મારી પ્રથમ પ્રતીતે હું મારી રાજ્યપુત્રીથી અક્ષિસ
 આપું છું. મારે આ ધરીએ એક વાત કહેવાતી છે. મારી
 પત્ની તરફ મારે કાંઈ અજુરાગ નથી. અમારી વચ્ચે કાંઈ
 વૈમનસ્ય નથી. છતાં હું પાંચ માણસમાં સમજતું ગણાતો, કાલો
 લખાતો માણસ ભીતીને આમ કરવાને કેમ કબૂલ થાઉં છું ?
 આજની સલામાં જેને શેર માટીની ખોટ લાગી હશે એ મારી

પાત સમજી ચકરી છેાકિ વાર . નાનના, રૂડિના, મંરમરના,
શુદ્ધિ, વિચાર, બચ્ચદાર તમામનાં ભારનાં પડેા તોડીને માથુસને
શેર માટીનો સાદ બોલાવે છે. માથુસ એ સાદ સાંમળીને
ભાન સાન વિવેક વીસરી જાય છે. મારા ઉપર તમે કાંઈ
ઈન્સાફ તોલે, તમારા મનમાં મારા કાર્યાકાર્યનો તોત્ર કરે—
તમારામાંથી કાંઈ, ત્યારે ત્યારે . . . ’ અનંતજી આગળ
ન બોલ્યા, ચૂપ રહી ગયા.

અનંતજીના ચબ્દો તરફ પરશુદાસે ઉપેક્ષા કરી, પછી
એણે કહ્યું: ‘ભાઈજો ! આ અનંતજીનો લેખ—અસત્ય લેખ
અનંતજીની જોરત બાઈ દરકુંવરને આપવો ને એની નકલ
નાતને ચોપડે, રાખવી. દવે આપણે અનંતજીને સાચો
લેખ કરી આપીએ. નરસિંહપ્રસાદ ! તમે આમ આવો. હું
લખાવું એમ લખો.’

વેરાવળનો વહીવટદાર નરસિંહપ્રસાદ આમળ આવીને
પરશુદાસ સામે બેઠો. કામગીર ને કલમ લખીને આસન ગોઠવી
તે સ્વસ્થતાથી ગોઠવાયો, કે પરશુદાસે લખાવવા માંડ્યું :

શ્રી

કાલકેશવરજી

‘શાન્તેશી બાઈ અનંતજી અમદાવાદ,

‘લિ. મદેવ સંતોષરામ દયારામ હા. કાગિદાસ નરમેરાકર
તથા મદેવ પરશુદાસ નાનાલાલ, હા. મથારાકર તથા
દરીરાકર પ્રમુદાસ, તથા મદેવ જીનારામ મેલીરામ તથા રણછોડદાસ
મનેરાદાસ તથા મેલીરામ દરજબનદાસ ચોડાડા હા. રેવાચંકર
મોટીર.મ તથા રૂપચંકર અબાસાંકર કિશાની વગેરે,

રહેવાના, ને નાગર દરખુત ચાલના. પરેખાં નાગર મનગરી
 દનો, દને રાજના કુદા આનાર આડર ખસેલ છે. રાંજ થું
 કરવા કરે છે. તે નું તે આપણી નારની પાપમળી ને
 રજો છું. રાજ્યેવા કિયાવના રજાનોની ને રજા મળી રાંજ
 નાગરોની થવાની છે. મર્ષ રડી છે. ને આપણ કહિયાવાડમાં
 કંપની સાથે રાજરખાવાંના કરારો પણ આપણ જ નાનીલા-
 નોએ કર્યા છે ને ? મોરળીમાં જરાગંડર, નમરમાં મોનીરામ
 મહેનો, ગોંડામાં વાસજી અગ, જૂનાગઢમાં રમુણેકજી.
 આપણ જ માણસોએ વાચું છે ને દને આપણે વચવાનું છે.
 આપના પાપ છોકરાં ભોગને. દને નાનો તે જગની બલર
 જેથી બનવાની. દને નાન એ કાંઈ આગમની સૂઝનાની
 આપત્તિ સામે રક્ષણ કરનારી નહિ રહે—નરડી રડી.

પરબુદાસના અવાજમાં નિખારા દત્તી, કડવાશ દત્તી.
 બધા સાંભળી રહ્યા. કાંઈ કાંઈ જોડ્યું નહિ.

થોડીવાર ત્યાં મૌન થાયું. પછી પ્રબુદાસે સવાલ ક્યો:
 ‘કેમ અનંતભાઈ! તમે લખી રહ્યા ?’

‘હા, આજ દિવસ સુધીની મારી જાતકમાઈની મિલકત
 તમામ મારી પ્રથમ પ્રત્નીને હું મારી રાજપુત્રીથી અક્ષિસ
 આપું છું. મારે આ ઘડીએ એક વાત કહેવાની છે. મારી
 પત્ની તરફ મારે કાંઈ અણુરાગ નથી. અમારી વચ્ચે કાંઈ
 વૈમનસ્ય નથી. છતાં હું પાંચ માણસમાં સમન્તું ગણાતો, ડાહ્યો
 લખાતો માણસ બિડીને આમ કરવાને કેમ કબૂલ થાઉં છું ?
 આજની સલામાં જેને શેર માટીની ખોટ લાગી હશે એ મારી

વાત સમજી શક્યો. કોઈકે વાર નાતના, રેડિના, મેસ્કારના, બુદ્ધિ, વિચાર, બ્વરદાર તમામની બારનાં પડે તોડીને માથુસને શેર માટીનો સાદ બોલાવે છે. માથુસ એ સાદ સાંભળીને જ્ઞાન જ્ઞાન વિવેક વીસરી જાય છે. મારા ઉપર તમે કોઈ ઈન્સાફ તોળો, તમારા મનમાં મારા કાર્યોકાર્યનો તોલ કરો— તમારામાંથી કોઈ, ત્યારે ત્યારે . . .’ અનંતજી આગળ ન બોલ્યા, ચૂપ રહી ગયા.

અનંતજીના શબ્દો તરફ પરબુદાસે ઉપેક્ષા કરી, પછી એણે કહ્યું: ‘ભાઈઓ! આ અનંતજીનો લેખ—અસહ્ય લેખ અનંતજીની જોરન બાઈ દરકુંવરને આપવો ને એની નકલ નાનને ચોપડે, રાખવી. હવે આપણે અનંતજીને સાચો લેખ દરી આપીએ. નરસિંહપ્રસાદ! તમે આમ આવો. હું સખાવું એમ સખો.’

વેરાવળનો વહીવટદાર નરસિંહપ્રસાદ આગળ આવીને પરબુદાસ સામે બેઠો. કામગીરે કથમ સર્જીને આસન ગોઠવી તે સ્વસ્થતાથી બેઠવાપો, કે પરબુદાસે સખાવવા માંડ્યું:

શ્રી

લાલકેશ્વરજી

‘સાહેબી ભાઈ અનંતજી અમદાવાદ,

‘શિ. મહેતા સંતોષરામ ક્ષાત્રમ દા. કાગિદાસ નરનેરાંકર વયા મહેતા પરબુદાસ નાનાભાઈ, દા. મયારાંકર વયા દરીયાંકર મહુદાસ, વયા મહેતા જીનરામ મોતીરામ વયા રાજીડાડદાસ મનોરાદાસ વયા મોતીરામ દરજીવનદાસ યોદાદા દા. રેવાસંકર મોતીરામ વયા રૂપચંકર અબાસંકર કિશાણી વડેર,

‘તમને પુનરપિ બીજા સંબંધ ખુદ નવાળા સાહેબ, સંતાનની ખોટા લાચારીએ કરાવે છે, તે સુખેથી કરજો. આપણી જ્ઞાતિને! વ્યવહાર જુદી રીતે—જુદી તરેહનો તેનો તમને શક રહે છે વાસ્તે તમને લખી આપીએ છીએ—

‘જે તમે પુનરપિ—બીજા ધરનો સંબંધ કરજો. તે વાતમાં નાત-વિરોધ કદાપિ થશે તો અમે તમારી ભેગા છીએ. ગામમાં તથા દેશાવરમાં તડ વગેરે થશે તો પણ તમારા ભેગા છીએ. અમારી તમારી લાજ ભેળી છે. તમારી સાથે ડોઈ રીતે ખુદામણુ કરી તફાવત લાવીએ અથવા નોખા પડીએ તો શ્રી હાટકેશ્વરજી દરમિયાન આવ્યા છે, તે સઘ છે. આ દસ્તાવેજ અમે અમારી રાજખુશીથી લખી આપીએ છીએ તે સઘ છે. સંવત ૧૯૦૫ ના મહા શુદ્ધ ૯ ગુરવાર.’

લેખ લખાતો જતો હતો એમ એમ એક પછી એક માણસના ચહેરા ઉપર કચવાટ વધતો જતો હતો. અનંતને ફરી પરણવું હોય તો પરણે, એ ધર માંડવા હોય તો માંડે. નાતની ચોરી કરવી હોય તો ભલે કરે. અત્યારે એનો યુગ છે. એના હાથમાં હકૂમત છે. ને હકૂમતથીયે વધારે એવા નવાખના કાન ને જીભ છે. ને એથીયે વધારે એવાં નાગરોનાં પેટ છે. એ ભલે ફરીને પરણે. પણ નાતની આટલી નાલેશી શા માટે ?

‘હ્યો અનંતજીભાઈ !’ પરભુદાસે સખત અવાજે કહ્યું. ‘હું માનું છું કે આ લેખથી તમને સંતોષ થશે. નાગરી નાતની ખોટાઈ આનાથી વધારે માનસંગ થઈ શકે નહિ. નાગરી નાત આનાથી વધારે નીચી જઈ શકે નહિ.’

‘પણ મને આવો લેખ શું કામ કરી આપો છો ?

માત્ર સાદી પરવાનગી હોય તો બસ. ’

હવે કાસ્ટ કરીને પરબુદાસ બોલ્યો : ‘અનંતજીમાર્ગ ! નાગરી નાત તમને પરવાનગી આપે છે તે કાંઈરાજપુણીથી નથી આપતી. નાત પરવાનગી આપે છે તે અનંતજી અમરચંદને નહિ, લુનાગદના હોવાનને ને નવાખના કૃપાપાત્રને આપે છે, તમને એકને જ આ પરવાનગી આપે, બીજા કોઈને ન આપે. ને તમનેજ આપે છે એનું કારણ એ કે આજે નાત પોતાના ધર્મની, પોતાના અંમરૂતોના દિવાલિનથી વિચારણા નથી કરતી, પણ પેટની ચિન્તા કરે છે. નાતની માનદાનિ ઘઈ છે, નાન એ માનદાનિ સહેવા નેટકી નિર્બંધ પણ છે. પરંતુ એનો સાફ એકરાર નહિ કરવા નેટકી પામર નથી. તમે એનો આ લેખ લ્યો. તમારે જો ફરીને પરબુદું હોય તો તમને આવો જ લેખ મળશે. બીજા બનને લેખ નાન નહિ ફરી આપે. ’

અનંતજીએ મારું ખંજવાળ્યું, એના મનમાં નાનપ આવી. પોતે કાંઈ અસિધ્ધિ નહોતો. અવિદાન નહોતો. આચાર વિચારના સંસ્કારે જક પણ નહોતો. એને આ આખી વાન ખૂંચતી હતી, પણ... પણ... નવાખના સ્પર્શ આમરે મોહળા દરેલા બાકારામાંથી શેર માટી એને પુકારી રતી હતી... ને નાન... કાંઈ નહિ, પરબુદાસ કાઝ આજે જરા ખેડમાં છે... એની જમીનની તકરાર જો એના લાભમાં ઉતારી દઉં... કાંઈ નહિ છતવા લેખ તો લઈ લે !

અનંતજીએ લેખ લીધો. પરબુદાસ હવે ઊભા થયા. એના નેરૂ વડન ઉપર નાનપ અને એસિધાગાપણું

હતું. એના વદન ઉપર નવી કરચલીઓ પડી લાગતી હતી. પરભુદાસ એકદમ અતિવૃદ્ધ, અતિ નિર્ણય થયા હતા. તરડાતે અવાળે એણે કહ્યું : ‘ નાત વિખેરાય એ પહેલાં મારી એક વાત સાંભળી લ્યો. મેં મન્યસ્ત ગૃહણ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો છે ! ’

‘ મન્યસ્ત ? ’ સહામાંથી વિસ્મયના ઉદ્ગારો સંભળાયા.

‘ હા, હું હવે અહીંથી જ ગિરનાર તરફ ચાલ્યો જઈશ, પાછો ઘેર નથી જવાનો. સહુ લાઈ બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો. ’

‘ અરે પણ આવું તે ગાંડપણ હોય ? ’ કાલિદાસે કહ્યું.

અનંતજીને લાગ્યું કે પરભુદાસને હાડેહાડમાં ખોટું લાગ્યું છે. એણે લેખ પરભુદાસના પગમાં મૂકી દીધો : ‘ પરભુદાસ કાકા ! આ લેખ મારે નથી જોઈતો. મારે આવી રીતે લેખ નથી લેવો. ’

‘ લઈ લ્યો અનંતજી ! ’ પરભુદાસે કહ્યું. ‘ મને તમે લેખ માગ્યો એનો રંજ નથી. તમે એક ઉપર ખીજ કરવાની ઇચ્છા કરી એનો પણ રંજ નથી. મને તો રંજ છે આપણી પામરતાનો, પેટને આડે આપણે આપણા સ્ત્રી-ધનની રક્ષા નથી કરી શકતા એનો. મને રંજ છે નવાખે આવી વાત અમારી પાસે કરી એની ધૂષ્ટતાનો. નાત પોતે પોતાની મેળે એકઠી થઈને આવો નિર્ણય કરતી હોય તો હું એને માથે ચડાવું, પણ આ તો નાત જોરતલખીને નમે છે. ન્યાતના ધારાધોરણુ વિરુદ્ધ નાતની કન્યાની માગણી કરવી એ....એ.... આજે નવાખ નાતને એમ કહે છે,

કે તમારો એક કન્યાને તમે અનંતજીના ધરમાં બેસારો. ન્યાતની પામરના છે ને નાત એ કન્યા છે. આવતી કાલે કદાચ એ નરાજ એમ પચુ કહે કે એક કન્યા મારા ધરમાં બેસારો. આપણી નાત રો જવાન આપે એની કંપના કરતાં મને મુઝરી આવે છે.’

કાર્ક કાર્ક બોલ્યું નહિ! અનંતજી પોતાની અંતરતમ કંપનાને આ રીતે વંચાની જોઈને જડવલ ધર્મ ગયો.

અને મૂકે શાંતિ વચ્ચે પરબુદાસ પુરાતન અને સનાતન એજસનું ખડેર ચાલતું હોય એમ ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યો.

નાનની સમામાં ગલી પડી ગઈ ને એ ગલીમાંથી પરબુદાસ ચાલ્યો—ધીમે પગલે નીચું જોઈને, માથું છાતી ઉપર નમાવીને. ને એની આંખમાં આંસુનાં બિન્દુ આથમતા સૂર્યના એકાદ સોનેરી ફિરજના નીલ જૂરાં તેજમાં જળી ગયેલા દીવાની વાટના મોઝરા જેવાં ચમકનાં હતાં.

નામરની ન્યાતમાંથી પોતે કેવી વિચારણા અને કેવી દષ્ટિ લઈને પાછો ફર્યો છે એનો અનંતજીને કશો જ ખ્યાલ નહોતો. જે જે નાતોમાં એક ઉપર બીજી પત્ની કરવાની છૂટ હોય છે ત્યાં ત્યાં અંદર અંદરના ઝપ્પા, અંદર અંદરના મનભેદો ને અંદર અંદરના વૈમનસ્ય બહુ હોય છે. આ પરિસ્થિતિ એક ઉપર બીજી પત્ની કરવાના કાર્યનું સીધું પરિણામ છે કે કાર્ક અકળ માનસદ્યાઓય નિયમનો પરિપાક છે એ એ સમજતો ન હતો. શું પોતે આજ દિવસ મુંઘી અમંત ને એકત્રિન મનાવી નામર નાતમાં ચાલ્યે દરવાજેથી

નાગરી નાટના માનમર્દનના પ્રસંગની વિષમતાનો પ્રત્યાપાત અત્યારે એની વિદ્યા, કૃદિ વગેરેની સદા પાંખોને ગણે દોરવાથી ઊડી રહ્યો હતો.

નાગરી નાતે એને પરવાનગી આપી હતી. અનંતના મનમાં સુગ એ હતું કે એ પરવાનગી એની માગણી—એની અંતરનમ ધમ્મજાના ગુણદોર ઉપર નાતે નિર્ણય નહોતો આપ્યો. નાતે નવાખી ભેરવણી પાસે માથુ નમાવ્યું હતું. તે નાત ઉપર... સેંકડો વર્ષોથી રાગઓ, ખડાગળઓ, નવાઓ તે કંપની સરદારના દીકરા ગોરા દરમહારીઓ સામે પોતાનું માથું અભિમાનથી ઊંચું યાજનાર નાત ઉપર આ ભેરવણીની માનદાનિ સાવનાર પોતે હતા !

પણ... પણ... દિવસના ક્યા આર્ષનરને સેર માટીની જૂખ નથી સાગતી ? દિવસ સંસારમાં પ્રવેશ્યા ઢાની વધારે તીવ્ર છે ? નારીની ? કે નરની ? નારીની પ્રવેશ્યા ધણીવર અવગા પંથ હશે કે એ એણે સંભળ્યું હતું. દારૂ, જૂથ, બાવા, બાધા, દોરા વગેરેના નારીના વહેમી રસાઓ ઉપર એના મનમાં ઘીલ દતા. એમાં એને નારી પ્રતિજ્ઞા હોદ્દા લાગતો.

પોતાની પાની દરકુંવરે બ્યારે દાવડયાના દારૂડે દોરા બાંધ્યો ત્યારે પોતે કેલસો રંગ પામ્યો હતો ? પેનલ પત્નીએ ત્યારે પુત્ર ન કાપ ત્યાંસુધીનું એકાકીન વડ હતું. ત્યારે એણે એને કેરો કપોત આપ્યો હતો ? પણ એ કપોત તો દોરો ? છુતાવતની નવાખી કાંઈ ધોડી એના દર મેં રચાત હતી ? દરકુંવર પુત્રને જાળવી જાળવી એને મેં

विचित्र प्रयोग

[अनंतराय भ. शिवम्]

દ્રશ્ય મિનિટનો પ્રથમ ઘંટ વાગ્યો. દોઢની
 પચાસ મુદ્દા નેટોળાખંધ જિલ્લા દેખાતા વિદ્યાર્થીઓએ
 પચાસે કર્ષો અને અંદર આવી પોતપોતાને મુકરર સ્થાનકે
 બેસવામાં આવ્યા. ત્યારે પાંચ મિનિટ પછી તે સમાપ્ત-પર્યા
 નોંધવા સર કર્યા ત્યારે તે 'જે જે ચાર મિનિટ મળી
 ને' એવા પાંચે નોંધાવીને અને નોંધમાં આકૃષ્ટતાથી માધ્ય
 મને પ્રકાશની સાંચી લેવા ફેરવાઈ રવા સભ્ય પચાસ રહેતા
 વિદ્યાર્થીઓએ પચાસે કર્ષમાં આવી પાંચાલી બેઠકે બેસી રવા.

[illegible]

આવે હિચારી રહ્યા હોય તે જોઈ-અમલ સમય ફેરવાક
અદેરા પર આપુર નિગાહા, ફેરવાક પર મંદ સ્મિતરેખા,
ફેરવાક પર દેખીતી સ્વસ્થતાની બીનરમાંથી ડાકિયા કરતી
બ્રમતા, ફેરવાક પર 'જે આવે તે, દવે તો બધીયાં
પરીણામાં બેઠા જ હીએ ને' એવા ભાવની સચક મુદા
તો ફેરવાક અદેરા પર પાસ કે નાપાસ મધું જેને મરખું
દોષ તેવી કોઈ સ્થિતિપ્રવૃત્તિ જેવી નિશ્ચય નિર્ચયના મૂર્ત
ચર્ચ દેખાત. માનવ અદેરા પર આટલું બધું ભાવવિવિધ
એણી વખતે હપાતું ભેવાની, મને લાગે છે કે, પરીણાના
સોલ જેવી બીજી એક જગ્યા નદિ દોષ. જન સ્વભાવના
રસિક અભ્યાસીને આ શુદ્ધ દેખાતા કાર્પમાંથી અતેરા
આનંદ સાંપડે એમાં સક નથી. પણ મને તો એ વિના
પણ ખૂબ મજા આવતી હતી. ત્યુ ત્યુ વર્ષથી અરજ
હ્યાં પછી આ વખતે પ્રથમવાર જ મને સુપરવાઈઝરનું
કામ મળ્યું હતું. એટલે તે પકવીતો સ્વાદ ભોગવતો હું
કોઈ બીજી દુનિયાનો માનવી આ દુનિયાનાં પામર પ્રાણીઓને
પોતાની મહેરબાનીની નાચીજ બેઠ કરતો દોષ તેમ બધા
વિદ્યાર્થીઓને પેપર વહેંચી રહ્યો હતો. સત્તાનો આનંદ
દમ્ભેઈ પ્રથમ આવે જ દોષ છે ને ખીંઠા લાગે છે.

આખરે પાંચ સાન મિનિટમાં બધા પેપર વહેંચાઈ
રહ્યા. 'હા કેવોક છે પેપર?' આ ધીમા પ્રશ્નો અટકી ગયા,
સૌની આપુર આંખો પેપરના અક્ષરોમાં ડૂબી ખૂટી મઈ,
અને મંબીર નિઃશબ્દતા પ્રસરી રહી. ચોક્કિ જ વારમાં
કામળ, કલમ, ચાલી, હાથ, મગજ સૌ કામે લાગી ગયા.

હું થોડો વખત ઊભો રહ્યો અને પછી બધી દારો પાસેથી પસાર થતો મારી ચોટી કરવાની ફરજ વફાદારીથી બજાવતો ધીમે ધીમે હોલમાં લટાર મારવા લાગ્યો. પરીક્ષા વખતે વિદ્યાર્થીઓની વ્યગ્રતા એટલી બધી હોય છે તેમ જ ચોરી કરતાં પકડાય તો થનાર શિક્ષાની એટલી બધી ધાક તેમને હોય છે કે સામાન્ય રીતે એમ ચોરી કરતાં કાઢતી છાતી ચાલે નહિ એવી મને ખાતરી હતી, એટલે દ્વાર ચાલે ચાલતો ઘડીમાં ચમચમ અવાજ કરતા મારા ખૂટ સામે જોતો તો ઘડીક એ વિશાળ હોલની ઊંચી છત ને ત્યાંથી લટકતા વીજળી પંખા સામે નજર ફેંકતો હું મારી એ 'રેન' ફરી રહ્યો હતો.

હાલતાં ચાલતાં છતાં મગજ સાવ નિષ્ક્રિય જ રહેતું હોય ત્યારે હાથ પરનું કામ અતિ કંટાળાજનક થઈ પડે છે ને વખત કેમે કરી ખૂટતો નથી. પણ આપણું ચંચળ મન એવે વખતે મદદે આવે છે અને આડી અવળી કાઢ વાત મંભારી કાઢે છે. મારે પણ એવું જ થયું. જીવન મરણનો ગંભીર સવાલ ઉપસ્થિત થયો હોય તેવી રીતે પરીક્ષાને લેખતા અને વ્યગ્ર હિતાવળથી કામ ચલાવતા મારી સામેના અનેક વિદ્યાર્થીઓને જોઈ મને સાત વર્ષ પહેલાંની મારી પરીક્ષા યાદ આવી ગઈ. બરાબર આજ હોલ, પણ એ હોલમાં પ્રવેશતી વેળાનો એ પ્રસંગ પણ મારી સ્મૃતિએ ઉમેળી કાઢ્યો. હજી જરા વખત છે તે થોડું વાંચી લઉં એવા લોભથી હું વાંચ્યા કરું છું. પરિણામે નિયમિત વખતે પહોંચવા ખાતર મારે દોડવું પડે છે. અરે,

પણ હમખખત બસ આજે મળતી જ નથી. રોડ પર ખાસરી સાત મિનિટ બસની રાહ જોવી પડે છે. એમાંની પળેપળ જીમ જીમ જેવડી લાગે છે. આખરે બસ મારફત ઠોલેજમાં પરીક્ષાના હોલ પાસે પહોંચું છું. મોડો થયો છું જાણી શક માત્ર નહિ ને મગજ જાણે છવનમાંથી ચેતન દરાઈ મહું હોય તેમ નાવડું થઈ જતું અનુભવું છું. મારા કુપરવાઈજર સાહેબ કરાડાથી પૂછી રહ્યા છે: ‘‘કેમ મોડા આજ્ઞા?’’ લોચા વાળતી છબે જાણેલું કારણ એમને અમ્મતોષકારક લાગે છે. ત્યાં તો ત્યાં આવી પહોંચતા તેમના વડાની કૃપાદષ્ટિ મારા પર જતરે છે ને હું હોલમાં મારી બેઠક તરફ વળું છું. આખું જ આ પ્રમ્તમનું દસ્ય મારી આંખ આમજ જણે તરવરી રહ્યું. તે વેળાની મારી નિરાશા ને વેદના પણ જાણે હું અત્યારે માનસિક રીતે અનુભવવા લાગ્યો. ઝોડ એ બધા ! એ વખતે અચાનક નિરાશાથી બીનો થઈ અમાલવા લાગેલી મારી જાણે ! ને એ બધું જ બનેલું આજ હોલમાં. તે વખતે મારી કંઈ બેઠક હતી આ હોલમાં, વાડુ ! હા, એ પેલી જગ્યા, મોઢી દારમાં ત્રીજા બાંધા પર ખૂણમાં જરાબર, હા, એ જ.

ને જૂનાજનું એ સમય જ વર્તમાન જોડે મેળવી મારી જૂનપૂર્વ બેઠક હું જોળવા લાગ્યો ત્યાં . . . ત્યાં . . . આ રુ ! મારી નજર સું જોઈ રહી હતી ! ને વખતની મારી બેઠક જ બેઠેલો એક જુવાન વિદ્યાર્થીનો. હાથ તેના ખીસા બંધો વજનો હતો અને તેમાંથી કંઈક સફેદ કાચ જોવી વસ્તુ કાઢવા મથતો હતો.

એ ચોરી તો નહિ કરવા માગતો હોય ? ના, ના, એ તો અમસ્તો જ. પણ ખીજી જ પળે ભૂતકાળને ખંખેરી કાઢી વર્તમાન યાદ આવતાં હું સાવધ થયો. મારી ફરજનું ભાન તરત જ જાગ્યું ને જરા ફરી નજર કરું ત્યાં તો મારી પોતાના પર પડતી સીધી નજરને પણ જાણે ન ગણકારતો હોય તેમ પેલો વિદ્યાર્થી ખીસામાંથી ચોવડો વાળેલો એક કાગળ નેરથી ખેંચી કાઢી બાંકડા પર મૂકી તેમાંથી પોતાના ઉત્તરપત્રમાં કંઈકે ઉતારવા પણ મંડી ગયો. એની ધૃષ્ટતા કેવી અજબ ? મારો સાવધાની તથા સીધી નજરની પણ પરવા નહિ ! મારું સુપરવાઈઝર તરીકેનું ગૌરવ જરા ધવાતું મને લાગ્યું. તેને પકડી શિક્ષા કરવી જ નોઈએ એવો નિર્ણય મારા મને તરત જ સૂચ્યો.

ખીજી જ પળે મારી એ સપ્તાહની વૃત્તિ ચાલી ગઈ. મારો પોતાનો ભૂતકાળ મને સાંભરી આવેલો એટલે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે અને તેટલી સદ્વાનુભૂતિ વાપરવાનો પણ મારો નિશ્ચય થયો. મને તો આંખ આડા કાન કરવાની ને એ છોકરાને બચાવી લેવાની મને વૃત્તિ ઘઈ આવી. પણ માનવીનું મન આવે વખતે નારદમુનિ જેવા અટકચાળા કરવાની પોતાની આદત બૂલી શકતું નથી. પેલા વિદ્યાર્થીને ખીમે અવાજે ખાનગીમાં એમ ન કરવાની ચેતવણી આપવાને હરાઈ હું તેની એકક તરફ મારા પગલાં વાળું છું ત્યાં મને અટકચાળું કહ્યું : 'દશ રૂપિયાનું અતિ ઉદાર રાજ નને આપનાર પુનિવર્ણિનીના નિમકદરામ તારાથી કેમ થયાય ?'

આ ખર્ચાંદરનો કોલ કરું ન કરું ત્યાં તો ગદ્

૬:૩ મળના સમાય સીનીમર સુપરવાઈઝરનું બેડી દડીનું
અક્ષર આલે આલુ શરીર હોલના પ્રવેશદ્વારમાં ટેબાચું.
અમળીના જેવી વીકલ નજરથી દર વર્ગે ચોરીના એક બે
હિસા તો એમને હાથે પકડાના જ એવી એમની પ્રતિષ્ઠા
જામી મર્મ હતી. હજુ મર્મ સાથ પોતાની ફરજમાં મોળા
અમળા એક સુપરવાઈઝરને તેની વિરુદ્ધ રિપોર્ટ કરી તેમણે
કાઠી નખાવેા દનેા એમના દર્શન થઈ વેંત મારી વ્યવહારુ
જુદિએ સનેજ મર્મ જર્મ પરિરિચ્છિ પારખી સીધા મારું
આન જાણે તેજ સજે ત્યાં મરુ દોષ તેમ પેલી બેડકે હું
તરતજ ધમી મયેા પેલા જુવાનના હાથ તળેથી પેલો
કાગળિયો તથા ઉછરેપત્ર ખૂંટી સર્ક 'What is this?'
કહેનેા મારી પાછળ આવના સાહેબના હાથમાં મોપી હું
મારી પ્રથમ જગ્યાએ જર્મ ઊભેા.

કાગળો જેમ્સ સાહેબે જગા રોકું છુલ્લું બને પેલા
જુવાન તરફ કરી જોત્યા 'Come on, follow me.'
ત્વરાથી પોતાની બેડેથી ફરી જાણે કથવ જાણવાનાવિક
મનુ ન દોષ તેમ કાપથી તેમની પાછળ આવવા મોકેા
જુવાનને હું જોઈ જ રહ્યો તેના મોં પર કરમ કે દુઃખની
કાંધને મલે નાનકું રિચત કાં ? મને એનું કારણ સમજાવું
નહિ. આમજ આવતા સાહેબ અને પાછળ જતા એ
વિદ્વાદોને આજુબાની પાછળ એમ્મે અદમ્ય રથા ત્યાં સગી
મં જેવા જ કપો.

પાંતી તો જીવન એ ક્લાક ક્યારે પોતી મયા, કેમ
પોતી મયા, એની અને કરી થમ રહી નહિ.

૨

ખીજે દિવસે કામ પર ચડતાં સીનીઅર સુપરવાઈઝર સાહેબ મારી પાસે આવી બોલ્યા: ‘ મી. કનકપ્રસાદ, પેલો કાલવાળો નંબર તો જખરો, ભાઈ. મેં એને પૂછ્યું ત્યારે જરાય ગેંગેફેફ ન કરતાં કે જરાય નામુકર ન જતાં સ્પષ્ટતાથી પગવારમાં જ તેણે ઇરાદાપૂર્વક પોતે ગુનો કર્યાનું કબૂલી લીધું. ગુનેગાર ગુનો કબૂલ કરે પછી આપણા હાથમાં ખીજું શું બાકી રહે ? ’

મને બહુ નવાઈ લાગી. આગલે દિવસે પણ પકડાતી વેળા તેના મોં પર જરાય હોશ, ગભરાટ કે શરમતું ચિહ્ન ન હતું, પણ તે હસતો જણાતો હતો. સાહેબ આંગળ પણ બેધડકપણે તેણે પોતે ઘેરથી કાગળ લખી લાવેલો તેવું કહી દીધું. આ તે કેવો વિલક્ષણ છોકરો ? મને તેની હિંમત અને સચ્ચાઈ માટે માન થયું.

પણ એ લાગણી ચતાં તરત જ ખીજ એક લાગણીએ મારા હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. હું એની પાયમાલીનું કારણ બન્યો એની પશ્ચાત્તાપયુક્ત ગ્લાનિ મારા સમસ્ત ચિત્તંત્રને આવરી બેઠી. સામી બેઠક પર મારી દષ્ટિ સહસ્રા પડી પણ તે જગ્યા ખાલી હતી. ખીજ દિવસથી હોલમાં ન આવવાને તેને ફરમાન મળી ગયું હતું. મારું ચિત્ત ચગડોળે ચડ્યું. કેવા ઉત્સાહ ને આનંદથી સુપરવાઈઝર તરીકેની મારી નિમણૂકના ખખર મેં વધાવી લીધા હતા ! ત્રણ ત્રણ વરસથી અરજીઓ કર્યા કરતા એવા મને સાડાચાર દિવસના પિસ્તાળીસ રૂપિયાની અર્થપ્રાપ્તિ આ બેકારીના જમાનામાં

ઝોડી આપ્તક ન હતી મારી પત્નીએ પણ દરખમાં ને દરખમાં રેતું હતી નામેલું છે, 'જાલા રૂપિયા આવેને ઝેમાં કાંઈ તમારો હક નથી, સમજાવો ! ઝેની તો આપણી ચંપા વાસ્તે છુટીએ કમવવાની છે. તમારે ઈ સંભારતું ' આવામાં જાને આ બનાવ બન્યો. ' હવે તો કાંઈ વિચારવાનું ચોટાદારું નથી કરવું ' ઝેવી જનનભરી હજી કાંઈ જાણી.

સાંને ઘેર જઈ હતું લાપમો પોઈ પરવારું છું ત્યાં ' જનકપ્રસાદભાઈ છે કે ઘેર ? ' કહેતી એક વિધવા ઝોએ મારા ભેમવાના ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો : પિનાળીમેક વર્ષની હમર, વાળ વમરનું માથું, મદેનત મજૂરીથી રેસમેલા દોષ તેવા જમ્મ ગરજટ લાજ અને સોદ જમ્મ માળાતો ધીમડાવાળો સામનો.

' ઝેમો, ' મેં કહ્યું.

લાપમો સહેરી જમીન પર જ તે બેસી ગઈ. સામેની એક ખુરણી પર બેસવાનું મેં કહ્યું હતું પણ તેણે માન્યું નહિ. તેણે તરત જ શરૂ કર્યું. ' ભાઈસાન, તમારા જેવાંમે તો અમ્મ કરીત હવેર મહેર શાખવી જોઈએ. '

' બેમો, શી વાત છે ? ' ઝેની વાત ન સમજતાં મેં કહ્યું.

' મારા વિગુને તમે તુ કામ પરીણામથી મારી બાપો ! આ વખતે મેં મિરરિક કાંઈ જાન તો પડી જયુ લાડી મણી મેં જાન્યો કામ તો મારો કજીપાઈ. તો મે, ભાઈસાન. '

દો. સામજીયો. એ એ પેલા જનજીવન વિચારોની
અર. મારું હાથ મારે મારું મારું.

‘માથ, એ એ પેલા જનજીવન વિચારોની પાસે. દો,
એમ કરતું એવે એવી હરી કહેવાય, એવે એમ જાણે
એને જાણી મારી. ‘ એ એને મગજનના મગજન કરે.’

‘ એ... મારું જાણે એને જાણ કરે એવે એ મારે
જાણતું નથી એ કામે નાખતી જતું એ. પણ એ મગજન
નહિ. આખરે મારે એને જાણ કરે. ‘ દો... આખરે નહિય
એના જ હોય. ‘ આખરે એમાંથી નિસારો નીકળે.
એવી વારે આખરે આખરે આખરે જાણી તે હરી એવી. ‘ ત્યારે
પીછ કાઢી વાને દો એને આખરેમાં નો મારે, આખરે
તમને મારું કરીક. ’

એનું દયામાર્ગે એ મારા હૃદયને પીગળાવી નાખતું હતું.
એને મારે શી રીતે સમજાવવી કે આમાં કાઢતું હતું દો
આને તેમ હતું નહિ ?

‘ માથ, એટલે એ તો યુનિવર્સિટીમાં એને રિપોર્ટ
પણ હરી નાખ્યો છે. એને આ પરીક્ષા પાસ કર્યા વગર
કાઢને નિશાળોની માફક આગળ ચડાવવામાં નથી આવતા.
હવે કાંઈ થઈ શકે નહિ આમાં. ’

પોતાના સાડવાના છેડાની ગાંઠ છોડી તેમાંથી એ રૂપિયા
કાઢી તે બોલી: ‘ પણ મારા પડોશી નારણ પટ્ટિયારના
દીકરાને તો પાંચમીમાંથી છટ્ટીમાં ચડાવ્યો’તો. ને નારણ-
ભાઈએ ટપુના માસ્તરને પછી રાજ કર્યો’તો. ’

એના બોળપણમાં હાસ્યજનક તત્ત્વ હતું તેના કરતાં
સમાજ-વ્યવહાર પરનો એક દૂર કટાક્ષ વધુ હતો.

[illegible]

કૃષિમાં પાણી જાળવવાને કહે જા'યજો ' જાણા કૃષિમાં
જોડો એ દો કમલ શુભ ' જોય જાળવતો એ કોઈ કાં,
કમલ કમલ, જાળી કિશન એ કહેલો જાજકુ એ કાં
એ.પણ દુખાવ જાણો એ કોઈ કાં ' કદીયને દુખાવને
કોઈ દુખાવ નહિ કાલ જાણી લાગે કિને કુશલ '

આજ રોજ આ રૂપે આપણી કિશોર સંસ્થા કંઈક
બદલે છે.

આથીના વિચારે મેં જાણે વિનં પૂઠા ઘણાં. આ ઘણાંમાંથી
મધ્યે 'ભગવાદ' રૂપે દર્શી રહેલો દેવો.

ઠોડ માણ પાડી એક દહાડે વધારમાં કનક પ્રભાત દેખાઈનું
 નામ પોતાનો દુખાઈ આંખો જાણી કળે. સુપરવાઈનર મળી-
 ટેની કામગીરીના મહેનતાડના પેસાનો બની જાયોર જાણ્યો
 દત્તે. કામગીર જે પેસા કાચમાં લઈ પુ ત્યાં ઠોળ જાણે
 કાચમાં પેસો કાચો પ્રલંભ એને જે વિસ્મયિતમાં કાઢી દીધો
 દત્તે તે પુનઃ સાંજરી જાણ્યો. પેસો નિપજા ઠોળી જાણે
 સાથ જાણે કાઢી રહી હતી: "જરીનને કુલરી રોઈ સુખી
 નાંદ વાપ" મારા કાચની આંખમાં દીલી જાણી. પેસા પડી
 જવા સાચાએ રૂપિયો જાણીન પર રહી પડનાં રસોડામાંથી
 અવાજ માણ રહો: "હા, પેસા પેસા જાણ્યા ને !
 જાણ્યો, હવે જે વાપરી નાખવાના નથી દો ! મધ્યાની

કાનની છુટ્ટીઓ માટે જ છે એ, સમજ્યાને? લાવો અહીં, મારી આગળ. ' એ અવાજે મને લાન આપ્યું. પેલી ડોશીને જોળી આ બધાય પૈસા તેના હાથમાં મૂકી દેવાની તે વખતે થઈ આવેલી મારી ઇચ્છા મારી ગૃહિણી દેવીના આ સ્વરે અનંતતામાં શમાવી દીધી.

તે જ દિવસનાં છાપામાં યુનિવર્સિટી તરફથી પરીક્ષાના હોલમાં ચોરી કરનાર જે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા કરમાવવામાં આવી હતી તેમાં પેલા વિદ્યાર્થીનું નામ પણ મેં વાંચ્યું.

૩

એ પ્રસંગ પાંચેક વર્ષ જેટલો જૂનો થઈ ગયો હતો. ખરું પૂછો તો હવે મને એની સ્મૃતિ કદી સતાવતી પણ નહોતી. સમયે પોતાનું કામ કર્યું હતું.

સવારમાં હું તાબું જ આવેલું છાપું વાંચી ' એકારી નિવારણ સમિતિ ' નો તેમાં છપાએલ હેવાલ આંખ તળે પસાર કરી રહ્યો હતો ત્યાં એક સારા પોશાક પહેરેલા અને સંસ્કારી દેખાતા ભગવદ્વાર યુવકે મારા ખંડમાં આવી મને નમસ્કાર કરી સામેની ખુરશી પર બેઠક લીધી. એના નમન ઝીલતાં મને એનો ચહેરો કંઈક જાણીતો લાગ્યો. મેં એને ક્યાંક જોએલ છે એમ મને લાગ્યું. ક્યાં ને ક્યારે તે હું સંભારવા લાગ્યો.

તે બોલ્યો: ' કાં સાહેબ, ઓળખાણ પડે છે કંઈ? એકત્રીસની મેટ્રીક પરીક્ષા વખતે—'

હાં, યાદ આગ્યું. એ તો પેલો વિદ્યાર્થી જેની ચોરી મેં પકડી હતી !

‘મારે તમારી યાદી માગવાની છે. તે પ્રશ્ન વાસ્તે હું ખૂબ દીક્ષીર છું. સાહેબ એ વેળા આવી ચડ્યા, નહિતર—’

‘ના, ના, સાહેબ,’ મને અટકાવી તે વચમાં બોલ્યો. ‘તમારે એ જાણ કરાવ દીક્ષીર થવાની થી જરૂર છે. એ તો તમારી સ્પષ્ટ ફરજ હતી હું તો તમારા આભાર માનવા આવ્યો છું.’

મને લાગ્યું કે એ મારી મસ્કરી કરી રહ્યો હતો. ‘વાત એમ છે, સાહેબ, કે એ તો મેં કરાણાપૂર્વક જ કરેલું. કારણ—’

વજ્રપ્રત્યક્ષે કે અંધારી રાતે કોઈ જૂનપિચાચના ફર્નથી હું ન બહાન લેતો આ જુવાનના વાક્યથી ચમક્યો. ‘કરાણાપૂર્વક!’ આ પુવક મને પહેલાંનાં કરનાં વધુ વિશ્લેષણ લાગતો હતો.

‘કારણ !’ મેં પૂછ્યું.

‘કારણ, મારે આમ જ બહુતું નહેલું. પુનિવસિ’દીની દીકરી મારે નહોતી જોઈતી. મારા દરના એક કાકાનો દીકરો આવ્યો પંદરેક વરસ પર મેટ્રિક થયા બાદ આમ જ મણી મદિને દિવસે એ રૂપિયા કમાવ છે એ જોઈ મારી અને મનમાં મને બહાનીને લેતું કમાનો જોવાનો આજે ! કરી ગયો. મારા બાપ કંઈ જ નથી પૂછ મળી હવે નહિ તેથી એ જિજ્ઞાસી પારખી જાણી કરી પછે પેલા એકાં કરી મારી ફી ચોપડીઓ વગેરેનું ખર્ચ કાઢતી ને મને બહાનના.’

કાનની જુટીઓ માટે જ છે એ, સમજ્યાને? લાવો અહીં, મારી આગળ.' એ અવાજે મને જાન આગ્યું. પેલી ડાશીને જોળા આ બધાય પૈસા તેના હાથમાં મૂકી દેવાની તે વખતે થઈ આવેલી મારી ધમ્મજા મારી ગૃહિણી દેવીના આ સ્વરે અનંતતામાં શમાવી દીધી.

તે જ દિવસનાં છાપામાં યુનિવર્સિટી તરફથી પરીક્ષાના હોલમાં ચોરી કરનાર જે વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા કરમાવવામાં આવી હતી તેમાં પેલા વિદ્યાર્થીનું નામ પણ મેં વાંચ્યું.

૩

એ પ્રસંગ પાંચેક વર્ષ જેટલો જૂનો થઈ ગયો હતો. ખટું પૂછો તો હવે મને એની સ્મૃતિ કદી સતાવતી પણ નહોતી. સમયે પોતાનું કામ કર્યું હતું.

સવારમાં હું તાજું જ આવેલું છાત્રું વાંચી 'ખેડારી નિવારણ સમિતિ' નો તેમાં છપાએલ હેવાલ આંખ તમે પસાર કરી રહ્યો હતો ત્યાં એક સારા પોશાક પહેરેલા અને સંસ્કારી દેખાતા ભરાવદાર યુવકે મારા ખંડમાં આવી મને નમસ્કાર કરી સામેની ખુરશી પર બેઠક લીધી. એના નમન ઝીલતાં મને એનો ચહેરો કંઈક જાણીતો લાગ્યો. મેં એને ક્યાંક જોએલ છે એમ મને લાગ્યું. ક્યાં ને ક્યારે તે હું સંભારવા લાગ્યો.

તે બોલ્યો: 'હાં સાહેબ, ઓળખાયું પડે છે કંઈ? એકત્રીસની મેટ્રીક પરીક્ષા વખતે—'

હાં, યાદ આગ્યું. એ તો પેલો વિદ્યાર્થી જોની ચોરી મેં પકડી હતી!

‘મારે તમારી માફી માગવાની છે. તે પ્રસંગ વાસ્તે હું ખૂબ દીક્ષગીર છું. સાહેબ એ વેળા આવી ચડ્યા, નહિતર—’

‘ના, ના, સાહેબ,’ મને બટકાનો તે વચમાં મોલો. ‘તમારે એ બદલ જરાય દીક્ષગીર થવાની શી જરૂર છે ? એ તો તમારી સ્પષ્ટ ફરજ હતી. હું તો તમારો આભાર માનવા આવ્યો છું.’

મને લાગ્યું કે એ મારી મસ્કરી કરી રહ્યો હતો. ‘વાત એમ છે, સાહેબ, કે એ તો એ ઇરાદાપૂર્વક જ કરેલું. કારણ—’

વજ્રપાતથી કે અંધારી રાતે કેઈ ભૂતપિચાચના દર્શનથી હું ન બહકત તેટલો આ જીવાનના વાક્યથી ચમક્યો. ‘ઇરાદાપૂર્વક ?’ આ કુવક મને પટેલાનાં કરતાં વધુ વિલક્ષણ લાગ્યો હતો હતો.

‘કારણ ?’ એ પૂછ્યું.

‘કારણ, મારે આમજ બહુતું નહોતું. યુનિવર્સિટીની ટીમો મારે નહોતી જોઈતી. મારા ફરના એક કાકાનો દીકરો આજની પંદરેક વરસ પર મેદિક થયા બાદ આમજ બહુ મદિને કિવમે એ રૂપિયા દમાય છે એ જોઈ મારી માનેય મનમાં મને બજાવીને તેટલું કમાવો જોવાનો ખ્યાલ રહી ગયો. મારા બાપ કંઈ જીવ જોવી પૂછ મૂકી એક નહિ તેથી એ બિચારી પાટલ જીવ્યાપણી કરી પેલા એકા કને મારો ફી ચોપડીઓ વગેરેનું ખર્ચ ની ને મને બજાવતી.’

‘ તો પછી- ’

‘ ના, જરા સાંભળો તો ખરા. મને સો રૂપિયા કમાતો જોવાની ને એ મુખ ભોગવવાની મારી માની બિચારીની અભિલાષા હતી. પણ મને તો સમજાઈ જ ગયેલું કે જો હું મેટ્રિક થઈશ તો એ આગળ લણાવવાનું પણ કહેશે જ, ને તેનો ખર્ચ પૂરો કરવા પેટે પાટા બાંધીને પણ મને લણાવ્યા વિના રહેવાની નહિ. ને પછી બેકારી તો વધતી જ ચાલી છે તે હું ચાર વરસ જેવો બી. એ થઈનેય કરીશ શું, એ ખ્યાલ મને વધારે ને વધારે આવતો ગયો. એટલે કોઈ હિસાબે કામધંધો કરીને સ્વતંત્ર કમાણી કરતા થઈ મારી ડાશીનો ઢસરડો ને વૈતરું બોધું કરવાને જ હું તો તકપાપડ થઈ રહ્યો હતો. ’

‘ ખરું, પણ તેથી પરીક્ષામાં ધરાદાપૂર્વક ચોરી કરવાનું શું કારણ ? ’ મને તેની વાતમાં વધુ વધુ રસ પડતો હતો.

‘ કારણ એ કે પરીક્ષામાં બેસી હું નાપાસ થયો હોત તો તો મારી મા બધાં દુઃખ સહન કરી મને ફરી બેસાડત. પણ મારાથી એનો ઢસરડો નહોતો ખમાતો. પરીક્ષામાં ચોરી કરતો પકડાઉં તો ત્રણ વરસ મુધી મને ફરી એ કોલને ઉંબરે ચડવાનો અધિકાર ન રહે—મારી મા પણ મને પછી આગ્રહ ન કરી શકે ! ’

ચોરી પકડાતી વેળા આ બુવાન દસતો હતો તેનું રહસ્ય આજ મને સમજાયું: ‘ તેથી તમે દસતા હતા તે વખતે, ખરું ? ’

‘ દારનો વળી, ’ ઉદ્ઘાસભર્યા અંદરે તેણે જવાબ

આખો : 'પંદોની માંડી દખાન તો જ્યાં લાંબી છે એટલે
તમને કાંઈ વેચા વિસ્તારવા કહીશ. દોઢમાં માન એટલું જ
૧ ફેરી કરી, કુમન માંડી, દવાકટ રાખી, કોઈ કપનીમાં
ભાગીદાર બની અને એવા કંઈ કંઈ ક્ષણ કરી અત્પરિ વરે
બે પૈસા રજા ખાઈ' છું તે તમારે પ્રતારે, દો સાહેબ
તમે જો મારી કહેવતી ચોરી ન પડી દોન તો મારી
ભાગ્ય ધૂમમાં મગન ને મારી માને પંચ વર્ષ વધુ દલરડો
કરવો પડત ને હું ચરીની આ બધી કષ્ટાદારી નિરાશામાંથી
કોઈકમાં ભૈરવના રૂપિય લેજે અગિયારથી પાંચતુ વૈતરુ
કરવો દીવાનો દોન કે દવાય કોઈના બાંકમાં અગિયો દોન
ખરેખર હું તમારો આભાર માનું છું.'

'પણ પરીણમાં ચોરી કરવાર તરીકે તમારી બાંધપાથી
તરેર રીતે બાપમાં કાપ એટલું છું ?' મારી નિરાશા
બની જતી હતી.

તરેન જ તેજે જવાન આખો : 'અરે સાહેબ, બાતીએરી
આગળ રાખુ' તો તો મારી શુદ્ધ માને જનમભર પારકાની
વેડ જ લ્યા કરવાની રહે ને ? ને ખરું પૂછો તો મને જરા
માન અપમાન તથા પ્રતિજ્ઞા કે બાંધપાથીના અવાજ સામે
મનન કરવાનું મન જ થયું હતું. નેમજિ, એરી ખેલી
બદારની બાંધપાથી આપજીને કેટલીક અંતરમાં કુન્ને છે. એ
પ્રયોગને આગર અગુભવવાનો રીયાજ પણ આ રીતે એમાં
કારણુદન ખરે અને અરે, હા, હું તમને ખરો વાત તો
કરેરી જુલી જાઉં છું. મારે તમારી માફી પણ માગવાની છે.'

'માફી ? શાની ?'

‘ તો પછી— ’

‘ ના, જરા સાંભળો તો ખરા. મને સો રૂપિયા કમાતો જોવાની ને એ સુખ ભોગવવાની મારી માની બિચારીની અલિશાપા હતી. પણ મને તો સમજાઈ જ ગયેલું કે જો હું મેટ્રિક થઈશ તો એ આગળ લજ્જાવવાનું પણ કહેશે જ, ને તેનો ખર્ચ પૂરો કરવા પેટે પાટા આંધીને પણ મને લજ્જાવ્યા વિના રહેવાની નહિ. ને પછી બેકારી તો વધતી જ ચાલી છે તે હું ચાર વરસ જેથી બી. એ થઈનેય કરીશ શું, એ ખ્યાલ મને વધારે ને વધારે આવતો ગયો. એટલે કોઈ હિંસાએ કામધંધો કરીને સ્વતંત્ર કમાણી કરતા થઈ મારી ડોશીનો ઢસરડો ને વૈતરું ઓછું કરવાને જ હું તો તકપાપડ થઈ રહ્યો હતો. ’

‘ ખરું, પણ તેથી પરીક્ષામાં ધરાદાપૂર્વક ચોરી કરવાનું શું કારણ ? ’ મને તેની વાતમાં વધુ વધુ રસ પડતો હતો.

‘ કારણ એ કે પરીક્ષામાં બેસી હું નાપાસ થયો હોત તો તો મારી મા બધા દુઃખ સહન કરી મને ફરી બેસાડત. પણ મારાથી એનો ઢસરડો નહોતો ખમાતો. પરીક્ષામાં ચોરી કરતો પકડાઉં તો ત્રણ વરસ મુધી મને ફરી એ હોલને ઉંબરે ચડવાનો અધિકાર ન રહે—મારી મા પણ મને પછી આગ્રહ ન કરી શકે ! ’

ચોરી પકડાતી વેળા આ જીવાન હસતો હતો તેનું રહસ્ય આજ મને સમજાયું: ‘ તેથી તમે હસતા હતા તે વખતે, ખરું ? ’

‘ હાસતો વળી, ’ ઉદાસભાષી ચહેરે તેણે જવાબ

આપો. ' પાત્રની ચાટી દબાવ તો જરા લાંબી ઈ એટલે તમને મોટું વેળા વિસ્તારથી સ્વીચ દૂરમાં માન એટલું જ કે ફેરી કરી, દુકાન માંડી, કંચાઈ રાખી, એક દિવસનીમાં ભાગીદાર બની અને એવા કંઈ કંઈ થયા કરી અત્યારે દરે બે પૈસા રગા આઈં છું તે તમારે પ્રવાણે, દો મારેજ તમે જો મારી કહેવાની ચોરી ન પકડી દોન તો મારી ચોળના ધૂળમાં મગન ને મારી માને પાંચ વર્ષ વધુ ટસરડો કરવો પડત. ને દુ બહાની આ બધી મધાદારી નિસાણામાંથી કાઢકમાં જોવાના રૂપિયા લેખે અમિવારથી પાંચનું વેતનું કરવો દીમાતો દોન કે કદાચ કાઢેના બાંકમાં બાંમતો દોન. ખરેખર હું તમારો આભાર માનું છું. '

' પણ પરીક્ષામાં ચોરી કરનાર તરીકે તમારી બદનામી જાહેર રીતે જાપામાં થાય એનું શું ? ' મારી નિઘ્રાસા વધતી જતી હતી.

તરત જ તેણે જવાબ આપ્યો: ' અરે સાહેબ, જાતી એવી આળા રાખું તો તો મારી જુદા માને જનમજર પારકાની વેડ જ કર્યા કરવાની રહે ને ? ને ખરું પૂછો તો મને જરા માન અપમાન તથા પ્રતિજ્ઞા કે બદનામીના ખ્યાલ સામે મમત કરવાનું મન જ થયું હતું. જોઈએ, એવી ચોરી બદારની બદનામી આપજુને કેટલીક અંતરમાં ફૂળે છે. એ પ્રયોગને ખાતર અનુભવવાનો શોખ પણ આ રીતે એમાં કારણજન ખરે જાને અરે, હા, હું તમને ખરી વાત તો કહેવી જૂઠી જાઉં છું. મારે તમારી માફી પણ માગવાની છે. '

' માફી ? શાની ? '

એક વર્ષના પરિણીત જીવન પછીથી શાલિનીને પતિ મરી ગયો. તેમના પરિણીત જીવનના સંભારણાક્રમ એકલી શુભા હતી. દિવસો દિવસનું કામ ક્યે જ નય છે. પતિનાં મરણને સત્તર વર્ષ વીત્યાં. આરંભમાં શાલિનીને કાંઈ વિયોગ સાહ્યો હશે કે કેમ તેની કાંઈ માહિતી નથી; પરંતુ અત્યારની શાલિનીને નહિ લાગ્યો હોય. અને શુભા—તેની દીકરી તો હતી જ ને? અને સાધનસંપત્તિનાં કાંઈ અભાવ જેવું ન હતું કે જેથી કાંઈ પુરુષનાં સંસ્મરણો તાળાં કરવાની જરૂર પડે. શાલિનીનો દેહ ગૌર અને માંસલ હતો. તેનાં આઠીસ વર્ષ માત્ર ત્રીસેક જેટલાં લાગતાં અને તેનું ગૌરવ અને દમામદાર મુખ લલ્લભ્યને આંજી નાખતું. તેમાંથી આકર્ષણનાં તાતાં તીર ઊડતાં છતાંય તેને ગ્રાસ કરવાની હિંમત કાંઈ કરી શકતું નહિ. શાલિનીને પુરુષ-મિત્રોનો શોખ હતો. તેની આનો સ્વાદ આખવાનો લદાવો અનેક અગ્રગણ્ય શહેરીઓએ લીધો હતો. તેની સાથે વાતની પ્રસંગ મળવો એ દુર્લભ વાત હતી; છતાંય તે મળતાં કેટલાટ વડીલ અને ડોક્ટરો પોતાને ધન્ય માનતા.

શાલિનીની સખળ ઓથ નીચે શુભા ઊંઝરી હતી. ઓથ નીચે ઊંઝરેલાં બાળક નમ્ર અને કલાગરાં હોય છે તેવી તે પણ હતી. શુભાની તનુ દેહલતા, તેનું નમણું સૌન્દર્ય અને બુદ્ધિનું તેજ ચંદ્રકલા જેમ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યાં. કોલેજમાં તે બુદ્ધિશાલી અને ઉત્તમ વિદ્યાર્થિની હતી. યૌવનની રેખાઓ તેના દિવ ઉપર મળગી રહી હતી. શાલિનીના સ્વતંત્ર વાતાવરણ અને પ્રમળ બુદ્ધિવાદ નીચે ઊંઝરેલી શુભા પુરુષ વિદ્યાર્થીઓ સાથે જુટી દરતી દરતી.

અનેક વિવાદિઓએ તેની સાથે વાર્તાલાપનો આરવાદ લીધો હતો. શાંતિનીનું જાણમાનો તેજ અન્ય પુરુષોને કદથી આગળ જતાં ડારતું હતું. શુભાના છુવન ઉપર પડેલા તેની માતાના અખંડ વ્યાપક ઝોળામાંથી જન્મેલી આવાપરાવણના તેની સાથે અન્ય કુવકોને મર્યાદાથી આગળ જતાં અટકાવતી હતી.

શુભા કુવની હતી. કેઈ નવા કાવનો સંચાર તેના દિલમાં થતો હતો. પરંતુ તે કણ ઉપર માતાનો અખંડ વ્યાપક ઝોળા રાફની માફક પડ્યો હતો. આમ તો કોલેજમાં સામાન્ય વ્યવહારમાં અનેક સમવચરક કુવડોના સમાગમમાં તે આવતી અને પેલો નવો કાવ સિદ્ધિને; કાઈક વાર શુભમુદા ઉપર તરવરી જતો; નેત્રમાંથી સરી જતો; વાચામાંથી નીકળી પડતો;—અને તરત જ માતાની શાસક મુર્તિ તેના દિલ સમગ્ર ખટી થઈ જતી. બધુંપણી જતું; પોતાની માનસિક નખજાઈ માટે તે પોતાના આખા દિલને પ્રગટ પમાનાવતી અમિષગીલામાં મૂલી રેતી. હૃદયગ્રહાન્ત અંધારા ઊંડાંડામાં સિદાસન મોટી ભેટેલી ખાનાના વરુણપારો જતી પશુ હટને સદી લે એવા ન હતા. શુભા, એ શાંતિનીની અંદકાર-પ્રતિમા હતી. શુભા ઉપર કેઈ પણ પ્રરુપ માસિકી કરતો આવે તે શાંતિનીના સર્જક માનહૃદયને આધાનરૂપ લાગતું. શુભાના ધાનરમાં તેના સર્વ સામગ્રીના અંદગો સમાઈ થયા હતા. શુભા પણ તેની માતાની નજરે જોનારી જતી હતી. શાંતિનીના દાહચામમાંથી તે જતી હતી; એટલું જ નહિ પણ તેનું અન્તર માનસ પણ શાંતિનીમાં માથું હતું.

સંસ્કાર અને પ્રકૃતિનું તુમુલ્લ યુદ્ધ તેના હૃદયમાં આરંભાયું હતું તે શુભાને સમજતાં વાર લાગી નહિ. તેના સંસ્કારો તીવ્રતર બનવા લાગ્યા અને પ્રકૃતિને વશ કરવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. કોઈકવાર પ્રકૃતિનું પ્રચંડ બળ સંસ્કારોને તોડી નાખતું. એવી સંસ્કાર પરાજયની વસમી પણ મધુકર સાથેની મૈત્રીમાં શુભાએ અનુભવી. મધુકરને માતાની સંમતિ મેળવી લાવવા કહ્યું; અને માતાની સંમતિ મળતાં જ પોતાની હૃદયમૂર્તિ બનાવવાનો તેને શુભાએ કોલ આપ્યો.

શાલિનીની સંમતિ મેળવવી, અને તેજ શુભાને માતાની પાસેથી લઈ લેવા માટે સંમતિ મેળવવી એ જેવી તેવી વાત ન હતી. શાલિનીની વક્રોક્તિ ભલભલા જીરવી શકતા ન હતા તો આ મધુકર જેવો યુવક તે કોણ માત્ર? શાલિનીના બુદ્ધિતાપ અને તેની ખડગધારા જેવી તીક્ષ્ણ વાણી આગળ મધુકર ટકી શક્યો નહિ. તે એટલો તો ભોંઠો પડો ગયો કે પોતાને લગભગ શુભા અને શાલિની સમક્ષ ઘડીભર તો હલકો માનવા લાગ્યો.

અને ચારેક માસ કેડે ખખર મળ્યા કે મધુકર વીણા નામની એક તેની ન્યાતના શ્રીમંતની સુંદર અને સરળ દીકરીને પરણી ગયો અને વધુ અભ્યાસ માટે વિલામત પણ ગયો.

શુભાને આ સમાચાર મળ્યા. શુભાના પોતાના વ્યક્તિત્વને માટે આ આઘાત હતો. પોતાના વ્યક્તિત્વને છાઈ રહેલા માતાના વ્યક્તિત્વને હવે તે જુદી રીતે જોવા

લાગવા માંડ્યું. શુભામાં તે એવા અંશે જોવા લાગી કે તેને તે પોતાની પાસે જીવી શકે એમ તેને લાગતું ન હતું. કોઈક જુદાં તરતોએ શુભાના દિલમાં સંચાર કર્યો છે, એમ તેને આછી પાતળી જાંખી થતી; પરંતુ તેની પ્રચંડ અકંટકિ હાર કબૂલે એમ હતું નહિ.

એક સાંજે મિ. વોલીસ નામે ટેલીફોન કંપનીના ડાયરેક્ટર શાક્તિનીને ત્યાં આવે માટે આવવાના હતા. મિ. વોલીસને મ્યુનિસિપાલિટી સાથે કોન્ટ્રાક્ટ કરવાનો હતો. શાક્તિનીની શક્તિ અને બુદ્ધિનું મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો અને પ્રમુખ આગળ દેટલું વજન હતું તેની મિ. વોલીસને ખબર હતી. તેથી તેણે શાક્તિની સાથે મુલાકાતનો આ પ્રસંગ ગોઠવ્યો હતો.

‘ત્યારે તો તમારે મિ. બેટલી સાથે ઓળખાણ ખરું, એમને ? અને તેઓ મેસર્સ બેટલી અને થોમસનની કંપનીના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર છે એમ મેં તો સાંભળ્યું છે.’ શાક્તિનીએ સમય જોઈને વાત મૂકી.

‘મિ. બેટલીને અને મારે તો ઘર જોવો સંજોગ છે. મિ. બેટલીનું કાર્મ કામ હોય તો જરૂર તે હું કરી શકીશ.’

‘તો જુઓને, આ શુભા મારી દીકરી થાય. તમે તો એને ઓળખના જ હશે. એને જરા ઓફિસ મેનેજમેન્ટનું જ્ઞાન આવે અને પોને રવનંત્ર જીવન પણ માળી શકે એટલા માટે મારે કાર્મ મેટ્રી ઓફિસમાં મૂકવી છે. મુજબ દેવ તો દીક. અમારે ત્યાં તો સ્ત્રી એટલે મુદજીવન

એ સૂત્ર બંધાર્થ ગ્રંથું છે. આ બંધાર્થ મારે શુભાને ઉઠેરવી નથી. સ્ત્રી એટલે વિચાળ અને બાપક જીવન એ સૂત્ર મારે શુભાદ્વારા સિદ્ધ કરી જતાવતું છે. કેમ શુભા !' શાલિનીએ શુભા તરફ મૂચકદષ્ટિ ફેંકી.

શુભાનું બ્યક્તિત્વ, તેની માનાના બ્યક્તિત્વના નાગ-પાશમાંથી છૂટી પોનાને ઝોગખર્ચ તપસી રહ્યું હતું. આ સૂચનાથી શુભાને તો કોઈ અદૃશ્ય ભાર પોનાના દિશ ઉપરથી જિતરતો હોય તેમ લાગ્યું તેણે એ સૂચનાને અંતઃકરણપૂર્વક વધારી લીધી.

શાલિનીને પોતાની ધારણાનો વિજય લાગ્યો; પોતાના માતૃત્વનો આ સૂચનાના સ્વોક્ષરમાં વિજય દેખાયો. તેની પ્રાક અદર્શિતિ આ સિદ્ધાંત બીજું જોવાને તૈયાર ન હતી.

‘મિ. બેટલીને હું લખી રહ્યા; અને શુભાજીને મારે ગોઠવણ થઈ જશે. શુભાજીને જેવાં સંસ્કારી અને કેળવણીથી પુરતી મારે મિ. બેટલીને વાંધો હોય જ કેમ ! અને આમ તો મિ. બેટલી તમને ઝોળાએ છે પણ ખરા !’

‘આ ગોઠવણ થઈ જાય તો જરૂર તમારી આજારી થઈશ.’

મિ. બેટલીએ પોનાના મુદ્દા રજૂ કર્યા અને શાલિનીએ તે સમજી લઈ સંબોની સામાન્ય સમા સમજી બરાબર રીતે રજૂ કરવાને વચન પણ આપ્યું.

શુભા એકસાં. બેટલી અને ચોખસનની કપેનીમાં સોટરી તરીકે કામ કરતી હતી. મુંઝાર્થમાં આખે તેને

એકાદ વર્ષ થઈ પલ્લ ગયું. શાલિની અવારનવાર તેને મળવા આવતી. ફોર્ટની પાસે સુધરેલા હિંદુ લતામાં એક સુંદર ફ્લેટ શુભાએ બાડે લીધો હતો. આખો દિવસ તેના કામમાં જતો અને સાંજે તે ફરીને ઘેર આવતી. પોતાનો એક હેતુ સર્વો હોય તેમ શાલિનીને લાગતું હતું. શુભા સ્વતંત્ર રીતે, પુરુષ ઉપર આધાર રાખ્યા વિના, સારી રીતે જીવન ગુજારતી હતી. વળી પોતાના ધડતરનો, પોતાના વ્યક્તિત્વનો મૂર્ત વિજય તે શુભામાં જોવા લાગી.

શુભાના દિલમાં કોઈ કોઈ વાર તાપ સળગી ઊઠતો. પણ પાછી તે કઠોરતાથી તે તાપની અવગણના કરતી. અને ઓફિસના કામની ધરડમાં પોતાના દિલને નીચેની નાખતી. રજના દિવસે તેના હાથ નીચેના કારકુનોમાંના કેટલાક તેને ત્યાં આવતા અને આપાણીની મિજલસ ઊડતી. પોતે વ્યવહારમાં પુરુષ કરતાંય ચઢી જાય છે તેમ આચાર અને વિચારમાં બતાવવા તે ચૂકતી નહિ. આ કારકુનો એક તો તેના હાથ નીચે હતા; એટલે ખુશામત કરે એ દેખીતું જ હતું. શુભાની તીવ્રતા પણ અસિધારા જેવી હતી તે પણ તે જાણતા હતા. આ કારકુનો પ્રત્યે તે મંત્રી હાખવતી પરંતુ ઊંડે ઊંડે તો આ પુરુષજંતુઓ ઉપર તેને દયા આવતી. શુભાની આ પુરુષ-કારકુનો ઉપર દયાજન્ય ક્રોધગતિ નીતરતી. ને કારકુનોને તે કારણે જ શુભાને ઘેર અવારનવાર આવવાનું મન થતું.

આ પ્રમાણે દિવસો વલે જતા હતા. શાલિનીના પત્રોનો પ્રવાહ અને વિચારધારા શુભા ઉપર આજી રહેતા જ.

સુભાની ઝીર, મુખ અને મોઢા હાલિમાં વ્યવસ્થાપી,
મંબીર, પજુ દખાઈ કરેલ નજવાળાની કાપ દેખાઈ
આવતી હતી. પોતાના અગ્નિનવને પોતે નજાનગરીને કાઢી
દે છે એમ તેના મનમાં ઠાઈ વાર વતું. પોતાની માતા
હાલિની ઉપર તેને નિરસાર આવતો. પોતાના ઉપર પજુ
તે કષ્ટવાતી. મુખર્ષના તેના વસવાટ દરમ્યાન થા પ્રવેશો
તેનો આવ ઇન્દ્રાણની ધાકે જોયતી નવ સામ્યો. તેની
માતા તેને એક નાદુર નેરી દેખાઈ. તેને સામય મોઢા
૧ માતાએ અદકારને પોતાની એક મનમાણ તેને
મનાતી છે. પાંદુ આ દુષો નિરસાર મનમાં સજગી
મનને નાજતો અને તેની મુખમુદા ઉપર અને તેમાં મોઢા
અંગોપંગિ. ઉપર પોતાની ઘડી રેખા દોરી જતો. સુભાની
મનોદસા અને નાદા કાનિ અત્યારે એ રિયતિએ પડેલા
હતાં ૧ તે ઠાઈ સરજ અને દુનિવાના બિનઅનુભવી
કુવકને લો દારી જ દે. પચીસ વર્ષની કુવરીની અમ મનોદસા
અને આ કાલિને જોગખવા ઠાઈ પ્રોદ અનુભવી મનુષ્યની
જરૂર હતી અને એવો એક અજુ શુભાને મળ્યો ૫જુ ખરે

મેસસં. બેટલી ચોમસનની દેખતી ઇન્દરનેચનલ એકસપોર્ટ
અને ઇમ્પોર્ટનું કામ કરતી. સુભાની દોહિવારી અને
અનુભવ જોઈ આ ઝીજુવટવાળું કામ તેને ખાસ સોંપવામાં
આવ્યું હતું. આનરગ્રાહ્યો કામદાની મલીકુઓએ, અનેક
દીમરોને કમતા હસાવેલે, ઇટાલિયન, ફ્રેચ, જરમન જેની
અનેક જાણમાં આજના પત્રખવદારો વગેરે અનેક ખામતોનો
ઉકેલ શુભા કુનેદ અને દોહિવારીથી લાગી રહતી. જામમલા

કાયદેખાજ અને અનુભવી વેપારીઓને પણ તે સલાહ આપી શકે એવી આ વિષયોમાં તે પાવરધી હતી.

એક દિવસ પટાવાળાએ શુભાને વીઝીટીંગ-કાર્ડ આપ્યું. 'એસ. સેન્ડર. ઘો.--મેરીશિયસ' એ પ્રમાણે તે કાર્ડ ઉપર નામ હતું. આ પ્રખ્યાત વેપારીનું નામ તો શુભાને ક્યારનુંય જાણીતું હતું. કંપની મારફતે તેનો વિદુસ્તાનનો એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટનો વેપાર ચાલતો. શુભા આ પ્રખ્યાત વેપારીને જોવા અને તેની સાથે જોગબાજ કરવા ઉત્સુક જતી.

'તમને અંદર આવવા દો.' શુભાએ પટાવાળાને હુકમ કર્યો. અને એકાદ મિનિટમાં મિ. શોએ શુભાની ઓફિસ-એમ્બરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે શુભા સાથે દરતપૂર્વક કહ્યું અને સામે બેઠક લીધી.

'જુઓને મારી ઈટાલિયન રૂમ' તરફથી એમ. એમ. મેરીશિયસમાં માવ આવવાનો છે. જલ્દી બીજા એક લેડીંગ અને બીજા ફરનાને જો આવ્યા નથી. મને જાણ છે કે માવ કુપર બંદરવાળા કેમરેજ ચલાવશે. કંઈક કરી આ કેમરેજમાંથી જતી જાવ. એનો રસ્તો કાઢી શકશો ?' મિ. શોને વિલામમાં બેસી શુભાને પૂછ્યું.

'મને જાણ છે કે તે જતી શકશે. આખળી પાણે નજારા માવ મેંડેડીના બીજાવ ફોર્ગો-ડન્સ છે; અને મેંડેડી, મેંડેડી અને મેંડેડીની ફેરીટ છે; મેંડેડી અને નામે જાવ. કે કંઈ જાણ આવે.' શુભાને રસ્તો બતાવેલો.

'હા, હા, જાહે, બાહ્ય મેંડેડીની માવ મેંડેડી વડી જાવ, અને ફેરીટ મેંડેડી છે તે નો જાણ જાણે છે. જા.

એકાદ એ માણ દિંદુમાનમાં ગદેરાનું મારે રંગે; અને મુખ
આ બીજનેમની આપન આવી પાન નો નખીવ મગા હોડી
અન' મિ. હોએ વેપારની પાનમાંથી અસ્તિત્વન પાન હોડી.

'અમારી ઓફિસની પાન તે તમે જાણે જ છે.
અમારા કાર્ડ પજ કયાવ-હને નિવડુવ અસ્તિત્વનું કારણ
અમારા તારૂંથી તે જને જ નહિ.' શુભાને પોતાની
કપનીની પ્રતિષ્ઠાને આગળ રહી.

'હા, તમે સેક્રેટરી છે એટલે અમને નો કાર્ડ જ
છે.' મિ. હોએ શુભાની તારીફ કરી.

મિ. હોની પ્રથમ પ્રવાસન વીગ્રહ મિનિટ આવી.
પહેલા જ અગાધિષ્ઠામાં શુભાની સેક્રેટરી તરીકેની રજવા
નેઈ મિ. હોને માન લેખનયું; અને પાનમાંથી શુભા પ્રત્યે
તેને આત્મીયતા સામવા માંડી. મિ. હોને પોતાના પૂર્વજો
વાદ આવવા સાગ્યા, પોતાની તસોમાં દિંદુનું લોડી અસ્તિ
વનું સાગ્યું, જલ્દે પોને એક આન્તરરાષ્ટ્રીય અસ્તિ મળી
ખરેખરા જ મૂજરાની જની જતા દેવ તેમ તેમને સાગ્યું. અને
મિ. હો મારે એ સ્વાભાવિક હતું. મિ. હોના સાગ, મોરાર
સાદ સાદસિદ વધિકે હતા અને મુરોપીય પ્રજાની કપનોએના
જમાનામાં કાર્ડ માનવર દેવ વેપારોના સંબંધમાં આવેલા.
આ પરદેસી વેપારીની દ્રષ્ટી તેમજ પોતાનું વનન હોડી
અને મોરોસિવસમાં ખાંડ અને સેરડીનો મંગલર વેપાર
તેમજ ખેડો, તેમના દોડરાએ વેરિસની મુનિવર્સિટીમાં કેળ-
વણી લીધી હતી અને મુરોપના અનેક દેશમાં મુસાફરી
કરી હતી. તેજે મુરોપ અને એસિયાનાં કેટલાંય સદેશમાં

પેઢીઓ નાખી એકસપોટા-ઝમ્પોટાનો વેપાર શરૂ કર્યો અને વધાર્યો. મોરાર શાહ જીવતા ત્યાં સુધી સુરત સાથે થોડો ધણો સંબંધ રહ્યો અને મોરારીશિયસમાં તેમણે ગૂજરાતી ભાષાને ધરમાં જીવતી રાખી. તેમના દીકરાએ એક વેપારીની પુત્રી કોઓલ કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. સુરત સાથેનો સંબંધ સ્મરણાવશેષ થઈ ગયો. તેના દીકરા શ્યામસુંદરના સમયમાં ગૂજરાતી ભાષા ધરમાંથી ગઈ. સુરતનો સંબંધ ઐતિહાસિક બની ગયો. શ્યામસુંદર બ્રષ્ટ ગૂજરાતી બોલે એટલો જ ગૂજરાત સાથેનો તેનો સંબંધ રહ્યો. શુભાના સંબંધમાં આવતાં તેના ગૂજરાતી સંસ્કારો જાગૃત થવા લાગ્યા. જેમ કાઈ અળકતા તેજેરાશિ આગળથી રંગબેરંગી પડે ખરી પડે તેમ મોરારીશિયસના અને પરદેશના સંસ્કારો ખરી જવા લાગ્યા; અને તેના દિલનો શુભ તેજેરાશિ શુભાના શુભ તેજેરાશિને મળવા લાગ્યો. શ્યામસુંદર — એસ. સેન્ડર—નું અક્તિગત આકર્ષણ, પ્રતિભા અને પ્રૌઢ અનુભવની અસર શુભા ઉપર પણ થવા લાગી. શુભાને અત્યાર સુધી જે જે યુવક મળતા તેમનામાં તેને લઘુત્વ લાગતું; પણ શ્યામસુંદર અનુભવે અને ઉંમરે પ્રૌઢ હતો એટલે તેનામાં તે ગુરુત્વ અનુભવવા લાગી. અને આ અનુભવની સાથે જ તેનું દિલ શ્યામસુંદર રૂપી સૂર્યનો ગ્રહ બનવા તલસવા લાગ્યું. તે વારંવાર એકબીજાને મળતાં; અને પરસ્પરનો તેમનો સંબંધ વધવા લાગ્યો.

શ્યામસુંદર તાજમકાલ હોટેલમાં બિનરોં હતો. એક દિવસ શુભાને પોતાને ત્યાં તેણે આમંત્રણ આપ્યું. તેમનો

એક બીજનો પ્રસંગ થયો વધી ગયો હતો. તેનો અંત લગ્ન-
 ંધિમાં આવે એ મંત્રાવિન હતું; પણ જેમ શુભાના, વ્યક્તિ-
 ત્વનો આડે શાસિનીનો પ્રતિમા આવતી હતી, તે પ્રમાણે
 સ્વામમુંદરના ઉદ્દામ વ્યક્તિત્વ આડે વ્યવહારવાદ આરતો
 હતો. શુભા તરફનો સ્વામમુંદરનો અડગક પ્રેમ હોવા છતાં,
 વ્યવહારમાં તે ઉપયોગી ચર્ચ પડશે કે કેમ તે સંવાદ તેના
 સમક્ષ ખડો થતો. પરંતુ આ પ્રશ્નનો તોડ, શુભાની આવડત,
 સેક્રેટરી તરીકેની લાવડાત—વગેરે શુભાના અનેક શુભોના
 પોતે કરેલા નિરીક્ષણમાં સ્વામમુંદરને મળી ગયો.
 શુભાને પોતાની માતાની પ્રતિમા પોતાના પ્રેમપાત્રની આડે
 ઊમેરી દેખાવા લાગી. શુભા આ વિમર્શ પ્રતિમાને
 તિરસ્કારતી પરંતુ તેની ઉપેક્ષા કરવા નેટલી તેની શું જાણ ન
 હતી. આજની તેમની વચ્ચેની ચાતચીત વ્યક્તિત્વ નીકળી.

‘તમે મારા માતાની સંમતિ ચર્ચ આવે તો આપણો
 મામું સરજ ચર્ચ જશે. તમે જબાબી શકો છો કે શુભાની
 લગ્નની બાબતમાં સંપૂર્ણ સંમતિ છે.’ શુભાએ જરાક
 સ્વગ દિલથી સ્વામમુંદરને જણાવ્યું.

સ્વામમુંદરને આ દયન શુભાની નમજાઈરૂપ લાગ્યું;
 પણ શુભાને મેજવાની આગુરતાને લીધે, સ્વામમુંદરના
 મનમાં, તેની આ નમજાઈએ મોટું સ્વરૂપ લેધું નહિ.

તેનો માતાની સંમતિ મેજવાનું તેણે વચન આપ્યું.

‘તો હું તમારા આને મળવા જવાનો છું; અને જે
 બાબત વિશે હું તેમની સાથે વાત કરવાનો છું. નેમાં તમારી

સંમતિ છે એવો પત્ર લખ્યો તો આ વાનનો ઉકેલ જલદી થઈ જશે.' સ્વામીશંકરે ચૂંચન કર્યું.

'હા, કાગળ તો લખી દર્શાવે. મારા તરફથી કોઈ પ્રકારની ખામી નહિ રહે.' શુભાએ જણાવ્યું.

આજ શાલિનીનું ચિત્ત અત્યંત વ્યગ્ર હતું. શ્રીમંદળની સામાન્ય સભાનો મોટો સમારંભ હતો. ત્યાં તેને ભાષણ આપવાનું હતું. તે અસ્વસ્થ તમિચતને બદલે તેણે બંધ રખાવ્યું. આખો દિવસ તે વ્યગ્ર હતી. પોતાના દિલનો પાયો તેને હચમચતો લાગ્યો; કંઈક ખસી જતું લાગ્યું. જાણે શૂન્યતા વ્યાપવા લાગી. શુભાના કાગળોમાં પ્રેમનો-પુત્રીભાવનો-દંભ એને ધણા વખતથી લાગતો હતો; પરંતુ પોતાનું અહંભાવી માતૃત્વ તે કબૂલવા ના પાડતું. આજનો પત્ર તેમની વચ્ચે સંપૂર્ણ ભેદ પાડી દેશે એમ શાલિનીને લાગવા માંડ્યું એટલું જ નહિ પણ તેની ખાતરી થવા લાગી. શાલિનીનું માતૃત્વ ધવાયું અને ખસી ગયું. તેનું સ્ત્રીત્વ આગળ આવ્યું અને પ્રબળ બન્યું. શુભા તેની અહંકાર-પ્રતિમા તરીકે શાલિનીના દિલમાંથી દૂર થઈ. પોતાનું જ સર્જન તેને પોતાનું પ્રતિસ્પર્ધી લાગ્યું. જેટલો પરસ્પર રાગ હતો તેટલો જ પરસ્પર દ્વેષ વ્યાપ્યો. શાલિનીને પોતાનું વિધવા હોવન-પચીસ પચીસ વર્ષનું વિધવાહોવન-યાદ આવવા લાગ્યું. કંઈક ઊણપ, કંઈક અતૃપ્તિ તેના હૃદયમાં દાહ ઉત્પન્ન કરવા લાગી. ન્યાં સુધી તે શુભાને પોતાની માનતી હતી, ત્યાં સુધી તો શૂન્યતાનો

આમાસ સરખો પશુ તેના હૃદયમાં ન હતો; ત્યાં સુધી તે ઝોજરવી, ધીર અને પ્રગ્નિથીય સી હતી; ત્યાં સુધી તે જમન-વિધાત્રી હતી; ત્યાં સુધી તેને પોતાના પતિનો અભાવ સાધતો ન હતો. જમતમાં વિજયી મનુષ્યને છિડે છિડે હૃદયમાં કોઈ આગ પાથો દોર છે—એ સમાન્ય માનવીને તે તદન મામૂલી લાગે તે પાથો મનુષ્યને કાર્પ-શીલ, ધીર અને સુરસાદાર બનાવે છે. તે પાથો હૃદયમાં જતાં એ જ આગ માનવીમાં પરિવર્તન થાય છે; તાકાત, દિંમત અને પ્રગ્ન આજ્ઞાવાદનું સ્થાન નિર્મળતા, વિદ્વળતા અને નિરાશા લે છે. શુભા પોતાની છે, આપું જમત જળી જલ્ય છતાં શુભા પોતાની છે—એ મંથિએ, એ પાથાએ, સાલિનીના જીવનને જોમ અને દમામ આપ્યાં હતાં. એમાંથી, જાણે અજાણે તેને કાર્પપ્રેરણા અને સુદિનેજ મળતાં હતાં. અને આજે એ જ પાથો જતો રહ્યો. સાલિનીના રિધમાં સન્વતા બાપી.

સ્વામિમુદરની મોટર આવી પહોંચી. સાલિનીના બગીચામાં ફૂલ મહેકતાં હતાં; પશુ એ ફૂલનો મહેકાટ આજ તેને પ્રિય લાગતો ન હતો; તેના આજના અતિથિ સાથે વાત કરવાની તેને ઉત્સુકતા રહી ન હતી. આજ તો તે પોતાના સ્નેહને અજમાવવાની હતી. માતૃત્વ આપું મધું હતું. આજ એક સ્ત્રી બીજીને મદદાત કરવા જાણે તત્પર બની દોષ એમ ભાસતું હતું.

‘આપનું’ નામ સ્વામિમુદર ! શુભા તો આપના ખૂબ વખાણ કરતી હતી. પન્ન દિવસે જ એનો કાગળ આવ્યો હતો. ‘સુધળી મોહકતા સાલિન. એ આજે પોતાની વાણીમાં હિતારો.

એટલામાં ચા-નાસ્તો આગ્યાં. શાલિનીએ પોતાની જાળ ગૂંચવાતી ચોળના ઘડી રાખી હતી. શ્યામસુંદરને પકડી લેવાના નિશાચી શાલિનીએ એટલી તો મેહકતા અને દક્ષતાથી મહેમાનગીરી કરવા માંડી, કે મહેમાન પોતાની તો વાત જ ભૂલી ગયો.

‘તમારાથી તે વળી હોટેલમાં બિતરાતું હશે ? અહીં જ રહેવું પડશે. નોકરને મોકલી તમારો સામાન મંગાવી લઉં છું.’ શાલિનીએ સીધો જ નોકરને શ્યામ-સુંદરનો સામાન લઈ આવવાનો હુકમ આપી દીધો.

શાલિનીના રૂપમાં આજ મનોભવ સાક્ષાત્ વસ્યો હતો. એનો બિંચો, ભરાવાદાર, ગૌર દેહ લુટી જ ફારમ ઉગાડી રહ્યો હતો. તેના દેહમાં આજ કોઈ અજન્મ સૌન્દર્ય વર્ચસ્વ જમાવ્યું હતું. શાલિની ઓ સ્વરૂપે વિરાજતી હતી. માતૃત્વનાં ગાંભીર્ય અને સંયમે દેશવટો લીધો હતો. તેની કમાનદાર ભ્રમર નીચે ઓપતાં લોચનમાં કોઈ અપૂર્વ ભાવે સંચાર કર્યો હતો. શિથિલ ગ્રંથિમાં બંધાયેલા તેના શ્યામ કેશકલાપમાંથી તરો આવતી તેની મોહક મુખમુદ્રા શ્યામસુંદરના દિલમાં દિવ્ય સ્વપ્નસૃષ્ટિ સર્જાવી રહી હતી. તેનું પાતળું ગૌરવશીલ નાક, તેનાં ભરેલા હોડે મોહકતા વેરી રહ્યાં હતાં. તેની મુખમાંથી સરતો વાણી જાણે પુરુષ ઉપર મધુર નિત મેળવવા સર્જાઈ હતી. તેની મધુર વાણીમાં જાણે અમૃત વસ્યું હતું. એટલી સરળ, એટલી મધુર, એટલી મોહક, એટલી તો સ્વાભાવિક તેની વાણી હતી કે

તેના ખળખળતા, નાચતા કર્ણુના પ્રવાહમાં કોઈ પણ માન-
વીનું દિલ તણાઈ જાય.

‘એ તો, ભુજોતો, શુભાનો જન્મ પણ થયેલો નહિ
ત્યારે સ્વીટ્ઝરલૅન્ડમાં પ્રવાસ કરેલો. સું પ્રાનિનું સૌન્દર્ય !
શાંત સરોવરને કોંઠે દૂર દૂર ગિરિમાલાના ઝોંઝાતમાં ઝાઝની ધટા
નીચે મેસકું—ત્યારે એ આનંદ અવર્ણનીય છે.’ શાલિ-
નીએ મોઢક બાનીમાં કહ્યું.

અંધારી રાત્રિ હતી; પરંતુ જાણે તમાલની નીલ
ધટામાંથી દીપક ટમકતા હોય તેમ સ્વચ્છ જૂરા આકાશમાંથી
તારાઓ ટમકી રણા હતા. સપાળે અદ્ભુત શાંતિ
બાપી હતી. આખા વાતાવરણે સ્વામસુંદરને મુગ્ધ કરી
દીધો હતો. અને શાલિની—તેની સુંદરતા અજન્મ હતી.

‘હા, હું એક વાર સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ ગયેલો—અને મારી
સાથેના બોમ્બિયાએ મને જોવા લાવત રચેલો બતાવ્યો હતો.
બાકી ધંધાની ચિંતામાં કોઈ પણ બની શકતું નથી. બધું
જોવાનું અને જોમવવાનું થત હોય તો પણ શું થાય !’
સ્વામમુદરે પોતાની અપૂર્ણતા માટે કારણ રજૂ કર્યું.

‘વહીવટી કામ તો હું પણ તે વખતે કરતી હતી.
અમારી પેઢીને માટે એજન્સિનો કોન્ટ્રાક્ટ કરવા અને
માલની ખરીદી કરવા અમારે યુરોપ જવાનું થયેલું; અને
હું એ બધી જાગતો હિપર અને ખાન આપતી હતી...
પણ હું તો માત્ર હું કે જનવના અવધારની જાળમાં
અમુક વખત કાપ કરી, પ્રાદેશિક જીવનમાં ફાગળ મારી
નવું જીમ પ્રાપ્ત કરવાથી જ જીવન ધરતર રૂપ યતુ બદલે છે.’

હીક છે. 'શાંતિનીએ પોતાના વિચારને તીવ્રતર બનાવ્યો.

'બહે આપણે લગ્ન ન કરીએ છતાંમ જીવનભરના સાથીદાર રહીએ તો મારું હૃદ જીવન સાર્યક બને. જીવનનો ચુન્યતા તરફ શુભાએ મારું લક્ષ દેણું; પણ હવે તો મને લાગે છે કે તેને જીવનસાથી બનાવી છેવટે વિવાદમાં જીવન અંધકારમય કરવું એ હીક નથી જ.' સ્વામમુંદરે પોતાની અસિદ્ધાયા બ્યક્ત કરી.

'મારો પણ એ જ વિચાર છે. મારે એની માન્ય તરીકે તેના માનસને શા મારે કચરવું? એને પણ મારી દીકરી મરી શા મારે સ્વતંત્ર સ્ત્રી ન બનવું? બરોબર છે, તમારે બને મારે તેના જીવનમાંથી ખસી જવું. અને તે તો આપણે બંને આપણાં બાવિ એક તાંતણે નેડીએ ત્યારે જ બને ને?' શાંતિનીએ માનસિક ગુંચવણને તાત્ત્વિક હેતુભાસથી પોતાની ભુદિને સમજાવી દેવા પ્રયત્ન કર્યો.

ખરેખર એ તાત્ત્વિક હેતુભાસ જ હતો. દીકરીનું સ્થાન શાંતિનીના દિલમાંથી ખસી ગયું હતું. પોતાની અદ્યક્ષ પ્રતિમા શાંતિનીના દિલમાંથી ખસી ગઈ હતી. તો પછી એ ચુન્યતાના પાશ્વર હૃદયદાદમાં આખા જીવનને ધસી શા મારે નાખવું? શા મારે સ્વામમુંદરને જ ખાલી સ્થાને બેસાડી એ ચુન્યતા ન દાગવી? શુભા પાસે આખું જીવન પાણું છે અને તેના ચુન્ય જીવનનો ઉલ્લેખ તેને કરવાનો છે. છેવટેનો પ્રશ્ન તો બ્યક્તિનો છે. માનવી બધે સમાજપ્રિય પ્રાણી દેખાય; પણ જીંડે જીંડે અને કોઠાકોની પલે તે બ્યક્તિમય સત્યમતી શોધનારું જ પ્રાણી

છે. સમાજની માયા જતાં, એની ધમાલની માયા જતાં, કોઈ વિચિત્ર, સદસરૂપ ચિત્તવૃત્તિથી અસમતોડ બનેલું તે પ્રાણી છે. આથી જ માનવી એકાંતથી ભય પામે છે. તેની અંતરગુહાની જ્વાળાઓ ઉપર લીલાં તરણાં પાથરી લીલોતરી બતાવવા તે યત્ન કરે છે એટલું જ; તેની અંતર-જ્વાળાઓના શમનનો તેને ઇલાજ જડતો નથી. એ તો કોઈ વિરલાને જ જડે છે. મેઘધનુષના સાત રંગો પાછળ રહેલું શુભ ઉર્જિવલ કિરણ કોઈકે જ ભુલ્યે છે અને તેને પકડે છે. બાકી તો અનેક ચિત્તવૃત્તિઓના રંગોમાં જ માનવી રાચે છે અને તેમાં જ મરે છે. તે ચિત્તવૃત્તિઓના શાસક જ્યોતિને પકડે તો તો જીવનનો ઉકેલ જડે. પરંતુ એ ચક્રી લાગે એવી જિઆઈએ કાળ પહોંચી શકે ?

સાલિનીનું જીવન એદિકતા અને રથુલ જગતના પાયા ઉપર જ રચાયું હતું. તેનું નિચારતરંગ અદકારને વટાવી આગળ ચલ્યું ન હતું. તે સ્વામચુંદર સામે ચાલી નીકળી.

સાંજે શુભા ઓફિસમાંથી ઘેર આતી. એ જ ધરે અને એ જ જીવનની શુદ્ધતા. એ જ પેલો પતેનો સ્વાનંદ્ય માર્ગ—તેની માતાએ બનાવેલો તે જ. એક કામળ કુટુંબની છાંયનો તેના આરજામાં પડ્યો હતો. તેને તે જિવાઈયો. તેની માતા સાલિનીનો તે પવ હતો :

‘શુભા,

‘ત્રિવ કહેવાનો મને હાલ નથી; કદાચ કદૂ તો પહોં

હું ન રવીમારે. સ્વામીસુન્દરી અને મેં તારા ગ્વાનગ્વન-માર્ગ-
માંથી ખરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. માતાના અદક્ષારમાં
મેં તારા મનમાં જાણે રચી દીધી. તેં તે જાણીને સત્ત્વ માની;
હું પણ તે જાણીને સત્ત્વ માનવી દીધી. પણ તે અત્ત્વ
સિદ્ધાન્તોનો કે સાચા સ્વાનગ્વનો પાથો ન હતો. આ જાણે
ખસી જતાં મારામાં યુનના બાપથી એનું જ્ઞાન મને
પહેલું થયું હું જો દીધી તેનું જ જ્ઞાન મારામાં ખરડોય
રહ્યું. મેં સ્વામીસુન્દરને જો યુનના બરી રેતા પ્રથમ પછી
છીંધો તેં પાર્શ્વ દોળ તો મને એક જાણીએ રાખો સ્વામીસુન્દરને
તારો કરી યાત્રા પણ તેં મારી વાતો, મારું દર્શિનિન્દુ
સત્ત્વ તરીકે સ્વીકાર્યું અને જો માયા-જાણેમાં તેં તારા
મનને ફીધી નાખ્યું. હું જાણું છું કે તેમાં મારો પણ યુનો
હતો. તે હું સ્વીકારું છું. તારા જોતવને હજુજ જવડાસ
છે. મેં હવે તને મોકળાસ કરી આપી છે.

‘સ્વામીસુન્દર સાથે તો તું આધિજિવં કરી પરશુરા
માનવી દીધી એનો અને તારી ઉંમરનો મજનાવસ છે જ
નહિ. મેં જો આધિજિવંમાંથી તને જમાવી છે એમ જ માનું છું.’

‘તારા બાપની મિલકત મુનધે સોલિસિટર સાથે
ગોઠવણ કરી છીંધી છે એટલે જો સપત્તન નારું છે. મેં
પાર્શ્વ પણ નથી છોધી. પહેલે લુગડે જ નીકળી મર્ષ છું.
સ્વામીસુન્દર સાથે ચાલો નીકળું એટલે મારો તેના ઉપર
મિલકુલ દક્ષ રહેતો જ નથી.

સાક્ષિની’

‘તા. ક. કલકતાથી આજરોજ નવાન થઈ અમેરિકા જવાનો વિચાર છે. માર્ગેન્ડ્ર પહેલું જવાનું હતું. પણ પાછળથી ખબર આવતાં તે વિચાર બદલાયો છે. શ્યામસુંદર કરે તે ખરું.’

શુભા તો નિરાશાથી કંધાર્ત ગઈ.

‘આ તે મા ? અરેરે, શરમ સરખીય ન આવી ?’ તે બમડવા લાગી. તે આરામખુરશી ઉપર પડી અને તેનો કામો હાથ નિરાશામાં કપાળ ઉપર પડ્યો. રાતના બાર વાગતા મુઠ્ઠી આમ ને આમ પડી રહી.

બહાર નગન આકાશમાં તારા તરવરતા હતા. તે અગાસીમાં આવી.

‘હા, આપણું માનસ જળાંકાણું ન હોતું જોઈએ; આ નગન આકાશ જેવું સ્વચ્છ હોતું જોઈએ અને વિચાર-તારકા તેમાં સ્પષ્ટ અને ઉર્જિત રીતે પ્રકાશવા જોઈએ.’ ...વળી પાછું તેનું માનસ આશામાંથી નિરાશામાં સરી ગયું. ‘ત્યારે હવે તે મારી મા મને ખરી સ્વતંત્રતા શીખવે છે ! શરમ વિનાની બની, નિર્વંજન બની !’ તેનું નિરાશાભર્યું હાસ્ય તારાઓ જેવા લાગ્યા; કારણ કે તે જ તેના મિત્રો હતા. જગત શૂન્ય હતું; તેના માનવી નિર્ધૃષ્ટ હતા, સ્વાર્થી હતા, અંતરે પશુ કરતાંય ભૂંડા હતા.

બીજે જ દિવસે તેણે તોફારી છોડી દીધી અને તે ચાલી નીકળી—હૃદયશૂન્ય, એકલો, અટૂલી—વિશ્વના અંધકારમાં તારાઓ શોધવા.

ઓલાદ

[મનુભાઈ લેખાણી]

‘ધૂબાંજ...ધૂબાંજ.....’ ગામના ઝાંપે ડેડવામાંથી બૂંમિયો ઘયો! ને રામસંજના કાન ચમક્યાં: ‘ધાકું!’ એનાથી બોલાઈ ગયું. એના શરીરનાં ફર્ક ખડાં ઘયાં. એણે હજમ ભારીને ખીતીએ બરાવેલ તલવાર ઉપાડી.

‘બેટા !...’ મા બાડી ફરી. ‘એવી દડમત કર માં; તને કંઈ ધાપ તો મારું કાજુ ?’ એની ઝાંખો સગળ બની.

રામસંજની ઝાંખ સાલ બની. ‘મા, આ તું શું બોલે છે!’ રજપૂતનો દીકરો આવે વખતે ઘરમાં બેસી રહે, ને હંટારા ગામમાં પેસી ગામની બેન-દીકરી ઉપર હાથ નાખે, એના કરતાં મોત શું બોલું ?’ એણે ઘંત પીસ્યા. ‘મા, રજપૂતના દીકરા તો ઝાટો જ મરે.’

મા બજગળી ચર્ક ચર્ક. એનાથી સદસા બોલાઈ ગયું: ‘બેટા...મારા રંધાયા સામે તો બે !’

રામમંગ મા સામે તાટી રહ્યો. એ રજપૂતનો દીકરો હતો. એની નસોમાં મંસ્કાર અને વાતાવરણથી શૌર્યમય ખમીર વહેતું હતું. એની મૂંછોના આંકડા અચનમ રહેતા. આ પ્રસંગે એ ઘરમાં જેસી રહે તો એના આંકડાની લોટા મસ્કરી કરે એ વિચારથી એ કંપી બિડ્યો. અદાની મૂતિ એને પડકારતી દેખાઈ. ને એના શરીરમાં આછી ઝણઝણાટી આવી ગઈ. વાડ ઉપર ચઢીને દૂરથી ડમરી બિડતો દેખાઈ અને સામે આવતા બહારવટિયા બેતાં એ કૂઠો. સામેની વાડ ઠેકી એ બારેબાર પાદર પહોંચ્યો ને એકલે હાથે પોતાના શૌર્ય અને બાહુબળ ઉપર મદાર બાંધી એણે આવતા પાળ સામે આગળ ડગ ભર્યાં.

ગામને પાદરે બાર બાર હથિયારબંધ માણસો સામે એકલે હાથે એણે ટક્કર ઝીલી. હોંસાતોંસી થતાં પહેલે ઝપાટે એણે એકને પાડ્યો. અને એનું આખું અંગ લે હીથી છંટાઈ ગયું. હોળી ખેલતા ઘેરેયા પેઠે એણે એમર ધૂમવા માંડ્યું. બાર બાર માણસો સામે એ ઝઝૂમતો હતો ને એ ત્યાં ફૂટે ત્યાં એને વીંટળાઈ વળેલા માણસો મોટે કુંડાળે ખસી જતા. અંગ ઉપર ઘા ઝીલતો ને સામાને એક ઝાટકે પાડી દેતો રામમંગ શૌર્યના કેદમાં દેહનું બાન ભૂલ્યો હતો. એનું આખું શરીર ઉઝરડાઈ ગયું હતું. એને ધરતી ફરતી લાગી. એટલામાં ગામમાં હાકલા થયા. અને માણસોનું જૂથ દોડી આવતું હોય એમ લાગ્યું. ઝાંપે લાડડીઓ ને તલવારો બિજળી ને દેકારો થયો. બિજળતા પૂરે સામે ટકી શકાયો નહિ એવું સમજતાં બહા-

રવટિયા ભાગ્યા. નામના દુરમનો પાછળ માથ સોતો વપારે
 વેચથી મર્યા. 'મારો ! મારો !'ની જૂઓ પાડી દોઝદોડી કરના
 સોતો વચ્ચે રામસંજન બાઈદે ચડી દડી પડપો. બામળ
 મદારવટિયા છવ બચાવવા ને પાછળ ગામજનો મારવા
 પોતાના જનૂનમાં દોડના દોવાથી. રામસંજની સંભાળ
 સેવાનું કાઈને જાન રહ્યું નહિ.

કાંપાની પાસે જ એક રજપૂતનું ઘર હતું. તેની બદારેક
 વર્ષની એકની એક દીકરી ફેસર ઓછરીની કારે થંગલી કાલી
 ઊભી હતી. તેણે રામસંજને પડેલો જોયો. એ વાનું છીંક
 ખસેડી દોડી ને રામસંજનું માથું પોતાના જોળામાં સર્પ
 ચૂંદડીના ડિઝ વડે પવન નાખવા લાગી.

રામસંજે આંખ ઊધાડી. કાઈ અપ્સરા એને ધસાળતી
 દોવ એમ એને લાગ્યું. એ આંખ મીચી મયો.

સંધ્યાએ પશુ ભાગતા મદારવટિયા પેઠે નામવા માંડ્યું.

[૨]

રામસંજનો બાપ કેપરીસંજ ગામનો મરીખ રજપૂત
 હતો. નાનપણથી માના દાયનલે ઊછર્યો હતો. એથી એના
 લાડકોડ્યો એનું બાળપણ મરાઈ રહ્યું હતું. એ માર્વાડિયો
 ચર્ધ મયો હતો. ગામના લુવાનો એની મરકરી કરતા અને
 એ આવે ત્યારે લગાઈની વાતો કરી તેઓ એને સરમિંદો
 કરી મૂકતા.

એના દાદા ૧૬ હતા. આખા ડુનના એ પ્રતિષ્ઠિત
 અને આગેવાન મોવડી હતા. ગામના લુવાનોની પ્રેરણા-

મૂર્તિ હતા. એમના સૌર્ય અને મર્દાનગીભર્યા સંસ્મરણે સંભારી ગામના યુવાનોને પાનો ચઢતો ને ભલભલા માણસો એમની હિંમતના મોક્ષાટ વખાણ કરતા.

ડાસો કેસરીસંગને જોઈને બળા જતો. એ રાજ એને પાસે બેસાડી પાનો ચઢાવે; પણ ચીંથરાના ઢીંગલા જેવા કેસરીસંગમાં પાણી આવતું નહિ. એ નીચું જોઈ સાંભળી રહેતો ત્યારે અદા ઘણીવાર આંખમાં આવેલાં આંસુ મોં ફેરવી લૂછી નાખતાં. એમનું હૃદય ચણચણાટ બળ્યા કરતું. ‘કુળમાં અંગારો પાક્યો’ એવું એ ઘણી વાર ગણગણતા.

પણ કેસરીસંગની મા મરી જતાં અદાના આશ્રયે એને આવવું પડ્યું; એટલે અદાએ એની હિંમત કળવવા માંડી. અંધારી રાતે વાડીએ વાસુ મોકલે, મેઘલી રાતે વહેલી પરાંટે ખેતરમાં આટો મારવા મોકલે ને છેવટે એક વખત સામે ગામ ખૂંગિયો થયો ત્યારે બીજા યુવાનો સાથે એને ત્યાં પણ મોકલ્યો.

કેસરીસંગને ખૂંગિયો સાંભળી કંપ વધ્યું. સામે તૈયાર થઈને બિભેલા યુવાનો જોઈ એને કમકમાટી આવી ગઈ, પણ અદાની ધાકે એ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ, અને જાણે ધક્કેલાઈ જતો હોય તેમ સહુ સાથે ચાલ્યો. પણ એ મહુની પાછળ ચાલતો. એના પગમાં લોટ ઊડતો. એના શરીરે પસીનો છૂટતો. છતાં અંધારી રાતે કાંઈ એ જોઈ શક્યું નહિ. કેટલાક યુવાનોએ ટકોર પણ કરી કે ‘આજે કેસરીસંગ નામ રાખવાનો.’

એને પાછા નાસી જવાનું મન થઈ આવ્યું. પણ અદાની
ધારે એ દસરકાતો સફૂની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

ચાલુસેાની ઝીંચેા ને બેાદાકા, અંધારામાં આમનેમ
કેાડતી મથાસેા અને ધીંજાજાના ચાસકા સાંમગી એ રેમ-
એમ થઈ ગયેા. સાથેના જીવાનોમાં યૌર્વ લીમરાયું. એમણે
દલી દલી ને આમગ થપ્પા, ત્યારે કેસરીસંગ એક વાડની
એથે પ્રીમર લપાઈ ને બેસી ગયેા.

બીજે દિવસે અદાને ખજર પડી કે કેસરીસંગે તો
નામ બોલ્યું. અદાના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. આ વખતે
કેસરીસંગ નજરે પડે તો ઝાટકે દીધા વચર રહે નહિ
એવું સફૂને લાગેલું એટલે કેસરીસંગે - અદાની ધાકલો
ફાડીને તેમની ડેલીએ જવાનું પણ નંધ કર્યું.

એટલામાં એને એક નવું પરકથ સૂઝ્યું. અચાનક એને
એક લાગેલું બીનો સીમમાં રાગનાં સંગ્રાથ થયેા. એને
આમય આપી ધરમાં બેસારી, ત્યારે અદા ખિન્ન થઈ ઊડ્યા.
ધીળી દાદી પસવારતા એ જુદે નિદગીમાં કેસરીસંગની
બેસરીમાં પગ મૂક્યો.

‘બાપ કેસરી !’ કહેતાં ડોસાએ ચાકળા ઉપર પાનું
મૂક્યું. એમનું જુદ અને વિવિધ સરીર દુઃખથી નંખાઈ
ગયું હોય તેમ દેખાયું.

અદાને ભેઈ સરમિત બનેલા કેસરીસંગે અંગૂઠાવડે
જમીન ખેતરવા માંડી.

‘રજપૂતાણીનો કાળ પડ્યો નથી. આ તે શું કહ્યું ?’
અદાના સ્વરમાં ધ્રુમરો હતો.

‘અદા ! એય રજપૂતાણીની દીકરી છે.’ કેસરીસંગે
મદામહેનતે મરબદ મૂકી કહ્યું.

‘પણ એનો બાપ ?’

જાણે ડાસો ગાળ દેતો હોય એમ ધરના બારણ પાછળ
ભીભેલી રજપૂતાણીને લાગ્યું. એ ડાસાને કાંઈ સંભળાવે
એટલામાં કેસરીસંગે ધીમેથી જવાબ વાળ્યો. ‘કાકા, રતન
તો ઉકરડેથી પણ લવાય.’

‘બેટા, એની હું ક્યાં ના કહું છું. પણ એક તો તું
ખીકણ છું એટલે કાંઈ શુદ્ધ રજપૂતાણી હોત તો તને પાનો
ચઢાવત. આતો એય સરખાં !’ ડાસે ડામ દેવા માંડ્યા.

બન્ને ધખી ભાંક્યાં. વળ દીધેલી છીંદરી જેવાં બન્નેને
આમળો લાગ્યો.

ડાસે આગળ ચલાવ્યું : ‘બેટા ! રજપૂતાણીને પેટ તો
સાવડ પાકે. આલાદનો વિચાર પણ કરવો નોંધ્યે ને ?’
કહી એણે મીટ માંડી, ને તેજના ફૂટતા અંગારથી દાઝતો
હોય એમ કેસરીસંગ આંકું નોંધ ગયો.

‘બેટા ! કાલે માણસદ ક્યા વાંચતો હતો. તેણે
કહ્યું કે—જેના માબાપમાં એમ હોય તેનાં છોકરાં એમવાળાં
થાય.’ ડાસાએ કંપ અનુભવ્યો. કુળનો ગર્વ અને ગૌરવ
કેસરીસંગના હાથે હિણાતાં એને લાગ્યાં.

‘હાહા, હવે એને દાદી મૂકું તો મારી આમરુ તપ.’

‘અત્યારે તું આવી વાતમાં આમરુની ખેવના કરે છે ! આ તો વાલિયાવેદ્ય શીખ્યો. રજપૂતની આમરુ તો ધીમાણે. આની આમરુ તું સાચવીશ તો તારાં ફરજંદ એ આમરુનાં લિલામ કરશે.’ ડોસા ભવિષ્યવાણી જેવાં અનુભવમોક્ષ મોક્ષા એમની સફેદ દાદીના વાળ કોપથી બિમાર થઈ ગયા. સાલવણી અંદર ઉપર મિંતાની કરચલીએ ફેખાણી. ક્ષાત્રમોહીના ઉશ્કેરણે ડોસાઓ તલવાર ઉપર હાથ નખાઈ ગયો.

પણ ફેસરીસંગ જવાળ આખા વચર બહાર ચાલ્યો ગયો. રજપૂતાણીએ ઓરડાની સાંકળ અંદરથી બંધ કરી.

‘ઓ ભગવાન ! કુળની લાજ તારે હાથ છે !’ કહી ડોસાએ નિસામો નાખ્યો ને ભગિણ પગે માકધી દસર્યાતાં એ ડેલીએ આબા.

[૩]

મારફ વર્જનાં વદાણાં વહી ગયાં. રજપૂતાણીને ડોસાએ દીપેત્રી માળ સાકળી હતી. જે વર્જનો નાનકડો રામસંગ એની કુખ દિપાવે ને ડોસાનાં નેણ એના મોર્મા બાળ સાથે પાછાં વાળે એરી એની અભિલાષા હતી.

એવામાં ગામમાં પાદ પડી. રજપૂતાણીના ખમીર કરતાં ડોનાએ કંઠેમાં નેણ એને ફેસરીસંગને ઉશ્કેરવા પ્રેરતાં. એણે બૂઝિયો સાંભળ્યો ને ફેસરીસંગને હાથ ઝાપી દબો દબો. અને હાથમાં તલવાર આપીને પકડ્યો. પોતા દુદય-

વાળો કેસરીસંગ અણુગમતા દિલે ગયો તો ખરો પણ પાછાં ભાગતાં ગામના જ એક જુવાનને હાથે કામ આવી ગયો.

ડોસાએ હવે રામસંગનું કાંકું પકડ્યું. બાર બાર વર્ષની દેખરેખ પછી, અદાના હાથ નીચે તાલીમ લીધા પછી, એની હિંમત અને શૂરવીરતા ઝિઝરાઈ ચાલો. લોકો એનાં વખાણ કરતા ને કહેતા કે ‘થોરે કેળું’ એ આનું નામ.

પણ અદાના દિલમાં ઝીણો ઝીણો વસવસો રહ્યા કરતો. ન્યારે એ રામસંગની હિંમત અને શૌર્યનાં વખાણ સાંભળતા ત્યારે ઘડીભર ગર્વ અને ગૌરવથી એમની છાતી કુલાતી પણ એમની નજર સામે ઘણી વખત ન્યારે માણુભટે કરેલી વાત તરવરતી ત્યારે એ ગમગીન બની જતા. ‘એખવાળાં માખાપનાં છોકરાંમાં કઈ પણ એખ-દેખાય એ કહેવાય નહિ’ એ વાક્ય એમને ઘણી વખત ચિંતાતુર બનાવી મૂકતું.

રામસંગની જુવાની અને તેના થતાં વખાણ સાંભળી રજપૂતાણીને પોતાની કુખ ઉન્નમ્વળ દેખાઈ જતે દિવસે રામસંગ ડોસાનાં વેણ વ્યાજ સાથે પાછાં સોંપશે એમ એને લાગ્યું.

[૪]

‘કેસર ! આવડો મોટો બાર તું ઊપાડી શકીશ ? મારાથી તો ઊચકાતોય નથી.’ રામસંગે પોતાના ખેતરને શેઠે દેવીસંગ રજપૂતની દીકરી કેસરને બારો ચઢાવતાં પૂછ્યું.

એણે મોં મલકાવ્યું ને ધીમું હસતી બોલી: ‘રામસંગ,

બાર બાર બહારવટિયા સામે લડતી વખતે આવેા વિચાર તને આવેલો ? ' ને કેસરે વાત બદલી. એની મર્દાનગી અને હૈયારનાં વખાણુ કરતી હોય તેમ . જૂનાં સંસ્મરણેા રામસંગને પાદ આબ્યાં.

રામસંગ નાકી રહ્યો પોતે તે વખતે જોયેલી અપ્સરાનું મુખ એની નજર સામે તરવર્યું : ' કેસર ! હું... ' કહેતાં એનું હૈયું ધબક્યું. અને મુકવાણી દારા બહેનાં હૃદયમાં કાઈ અપારિવ આકર્ષણ જન્મ્યાં. ધીમે ધીમે રાગતો પરિચય વધ્યો. અને પ્રકાશ પાછળ ઓત્તર જેવાયું. ઉચે બહેને દેખતી છવનનો નિશ્ચય કર્યો. પણ કેસરનો બાપ રોકીલો રજપૂત હતો. રામસંગને ઘેર દીકરી દેવા કરતાં દીકરીને ઝેર દેવા કે એક જાદુઈ કલકા કરી નાખતાં કરે નહિ એવો કબીલો હતો : એટલે બન્નેએ બહારગામ પરિવાણુ કર્યો : હૈયને કમલે સોંપે આઘી નીકળ્યું.

[૫]

' મરી ગયો... ' કરતો પરસેવે રંજિત થઈ ગયેલો અને લથડિયાં ખાતો વાણિયો ગામના પાદરથી થોડે દૂર વાવને કાંઠે બેઠેલા રામસંગના પગ પાસે ઢળી પડ્યો એનાં લૂગડાં ફાટી ગયાં હતાં. એના શરીર ઉપર મારના સોજા હાક્યા હતા. એના દિલમાં દુઃશાદ હતો.

' પણ ઉ શું ? ' કહેતાં રામસંગ ઢિલો થઈ ગયો.

' ધાકું આબ્યું. ' પ્રજ્વળતા વાણિયાએ મહામુસીમતે ઉચ્ચાર્યું. ત્યાં તો ગામમાં ચલો ચોક્કસ એને કાને પડ્યો.

પામરો મને ઓઝોની હજી નીંદી નાજે એનો કારમી
મીઝો પવન વળે સંજ્યાઈ ને રંગરત્ન હજી કપી ગયું.

‘રામસંગ ! હિઠ !’ કહી એ કિમી ચર્ચ ચર્ચ. પણ
રામસંગ ત્રણે મદા વિગારમાં કપી ગયો. હોય તેમ મૂનમૂન
ગેરો રહ્યો. ‘હિઠ ! રજપૂત ! તમારે રજપૂતના દોકરને
વિગાર દેવો !’

રામસંગ આ નયગોવના સામે તાકી રહ્યો. એના
દિશમાં ફેણુ ત્રણે ચું ચર્ચ ગયું કે એની દિશમાં
ઓસરી જતી એને લાગી. એનું લોહી થોડું જતું એને
જણાયું. એના પગમાં પાણીના રેલા નીતરતા હોય એમ
એ અનુભવી રહ્યો. એની આંખમાં ભય અને ડાઘાનમાં
ધમકારા કિતરાયાં.

રજપૂતાણી ગળગળી ચર્ચ ચર્ચ. ‘હિઠ ! હિઠ !’ ના
આછછલ્યા એનાં વેણુ ધૂળમાં રંગદોળાતાં એને લાગ્યાં.
એનું ખમીર કિડળી દાઢ્યું. એની આંખો લાલ બની ને
એણે મૂનતા વાણિયાને પૂછ્યું. ‘દેટલા આદમી છે?’

‘બોન ! તારું કામ નથી.’ વાણિયે હાથ જોડી ડોકું
ધુણાવ્યું.

‘હું રજપૂતાણી છું.’ કહી એ રણચંડીએ તિરસ્કારથી
નીચું જોઈ બેસી રહેલા રામસંગ તરફ જોયું.

પણ રામસંગમાંથી એણે રજપૂતાઈનો અંશ ઓસરી
ગયેલો જોયો. પોતાના બાપના કુળનું ગૌરવ એને ઢંઢોળી
રહ્યું અને એણે દેહને ઝંઝોટયો. એક ક્ષણ એ પાછળ હટી

ને રામસમતી બમસમાં દગાવેલી તરવાર એંગી લોધી.
'હવે નામદ !' દહેનાં એજે મામ તરફ દડી કાઢી.

'પાછી વગ ! પાછી વગ !' ની જૂમ મારનો
વાલિયો પાછળ દોડ્યો. વાવને પાવડે વમ મૂલી દોડી જતી
રજપૂતાણીને રામસંમ લવચીત બની ભેઈ રહ્યા.

રજપૂતાણીએ મામને ઝરિ રાનાં બાળકો ને ચીસો
વાખતી સીએ ભેઈ. દૂર મામના કુવાનોને ઝાટકાની રમ-
ઝટ બોલાવતાં નીચ્ખ્યાં ને એની બૂઝીએ બૂઝી કપી
દી. એ રમ્યંદી ભેચી વચ્ચે દડી પડી.

ધામવાળા ચમક્યા. કુવાનો લોલીથી નીતરતા
હતા, ધાકથી પડું પડું થઈ રહ્યા હતા, એટલામાં અધૂપારી
મદદથી તેમનામાં દિંમન આવી ને એક કાટકે કેસરે લોપ
દાગી દોધી. ધાકેલા ને હતાક થયેલા ધામવાળા આ રમ્યંદી
સામે ઝીક ઝીલી રોક્યા નહિ. 'ભામે'ની જૂમ સંમગાર્થ
ને પાછું વાળી ભેલા સિવાય ધામવાળા નાસી છૂટ્યા.
પાછળ ડોઈ ભેમણી ખમ્પર ભરવા દોડે એમ કેસરે
દડી કાઢી.

મામના પાદરમાં ઊભા ઊભા રામસંમે એ નાસતા
ધામવાળાએ ભેલા એનું હૈયું વતોવાઈ ગયું. 'કેસર ક્યાં ?'
એ રામ તરફ તાકી રહ્યા એટલામાં કાઢી આંખે રોડેથી
ઊમરાની કેસર ઊપડતે પડે ત્યાં આવી.

'કેસર ! હવે જલદી ચાલી નીકળીએ. બહુ મોડું

શયું, કહી રામચંદ્રે એણે ખાંચીને પહેલું તે ગેર
પાંધવા માંડી.

હેસરે નિરુધારથી આંધુ કોયું તે રામચંદ્રે વહાણીએ
કહી રામચંદ્રે તરફ કેંદ્રી. 'લે' કહી એ પાંચાના મામલે
રહેતે વળી.

'હેસર ! હેસર !' રામચંદ્રે કોયી જિહ્વાં ચાક ખાડ્યા.
પણ હેસરે તો પાંચું વાળી એણે સિંગાળ ચાલ્યા જ કાઢે.

૨

બીજે દિવસે એક જાડવી કાળે વળામાં ફાંસે. બાઈ તે
રામચંદ્રનું શય બટકતું હતું.

‘ દુલા શેઠ ’

[ધીરજલ્લહ વનજીભાઈ રાહ]

એ સાલમાં ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં દુકાળે
કાળો ઝેર વર્તાયો હતો : જોયણીયસો હપ્પન જેવો જ.
અમ અને પાણીના અગ્રાવે લોકો દુષ્ટોટપ મરતા
હતાં. પડીનો કાઈને બરાંસો નહોતો રહ્યો. સૌ કાઈને—મા,
ગામ, પતિ, પત્ની, કામગિરદારને ચેતપોતાનાં જીવ
ખચાવવાની પડી હતી. અજના અભાવે ધાત્ર, જામનાં
પ્રાંદમાં કે મૂળનો ઉપયોગ કરતા હતા. એય ન મળતાં
દેહલોકે તો માનવીનું કાચું માંસ ખાવાની દદ સુધીની
મનોદૃષ્ટિ ડેળી હતી. ધરખાર, લુચકાંલતા કે ધરજાં તો
હીં, પણ માણું જનરને માટે ચેતાનાં વદ્ધસોયાં હોઠરાં
વેચવા માનાઓ તૈયાર થઈ ગઈ હતી.

સત્સંજવની તળાવી નીચે વસેલા મામદાગોમાં પણ
દુકાળે દેહારો બોલાયો હતો. પામેથી જ વહેતી પવિત્ર
મજાતી સત્સંજ નદીનાં નીર યોપાઈ ચકાં હતાં, અને ધાન
ને પાણીના અગ્રાવે દળગળતાં લોકોને સત્સંજ પરના

‘દુર્લભ દેહની કુશળ શા, કે ?’

‘હા’ વગાઠ આપ્યું જવડો કો, ખીટીના હેઠા જઃ
પાનનાં છોડે રહેલી દોરી નાંધી નેનાં આધારે બંધના
કોયલાં જવાન આપ્યો. ‘રેમ, યં લેવું છે ?’

શો જવાબની સામે નેકું કો રોડી પુરાશ્વર મગધા
કાપિ આપેલ દગા ને તેની નાંધ ઢાંધી જાંઝાળવી
વહેલી દોરી તેની અંજા સારી રીતે દોષ મેલ જાવડું.

‘લેવું તો હાંઈ નહીં.’

‘તો ?’ વગાઠ મલેલ ખીટીને પાંચેનું આવી
નાખનાં રોડી, બીજું પાન લઈ, અંતર જોડે નાખનાં

‘વચને મગધા આપ્યો તો.’ હાં રીતે ને ૧૫/૫૦
પાનને છોડી તેની સમજા પુરાને નેડેલી પાન

‘હાં રહેવું ?’ શો સપાને એક બાજુ રૂપી લખ.
‘લેવું પરીને કે જુખ કે દુઃખનું મારું મોઢું વગાઠ કરેલું—

‘જેવું આપે મૂકવા આપ્યું’ દમી.
‘આ પાસેના જ ગામ... મું.’

‘જાનેને આંદર’ વગાઠને બેસવા પાસેલ દેવગાને
શો દીક્રા હશે. ‘બેસો, યં કામ પાડ્યું ?’ પુરા પાસગા

પર બોલો એટલે શો પૂછ્યું.
‘જરી વાત હતું શે ?’ પુરાને પોતાની છાંટીને એક

જાણુ બેંચી પોતાની પાસે બેસાડી.
‘ખોટી યં કામ તપાડે ?’
‘એક કરેલું વેચવા આપ્યો છું.’

ભરેલું સૂપકું જોળામાં રાખી ખીડિયું વાળી રહ્યા હતા. એમની પાછળ લાકડાના પાટિયાની કનેરી બાંધેલી હતી, તે તેનાં પર રંગના બે ત્રણ ડબ્બા, રેવડી, ગાંઠિયા, ભરવાના દોરા, કાંકરા વગેરે ધૂળ ચડી જવા છતાં ઝાંખા કાચમાંથી ડોકિયું કરતાં હતાં. તેમની પાસે ત્રાજવાં, તોલાં, ને ગદલાની પેટી પડી હતી. એની પડખે કાચા પાકા તેલનાં મળાથી મઠાર્ધ ગયેલ બે અડધિયાં, માખેથી બણબણતો ગોળનો ડબ્બો, તેની પાછળ જોખા, ચોખા ને જરનાં થોડાંક કાચળાં હતાં. ને બેએકે જાંદરો અહીંથી તહીં દોડાદોડ કરી રમખાણ મચાવી રહ્યા હતા. શેઠની ડાબી બાજુ જાંચે ગોખલામાં દુંદાળા ને ફાંદાળા ગણેશની નાનકડી મૂર્તિ હતી. એ સૌની વચ્ચે સીસમના રંગને હંફાવે તેવા શેઠ તેમનું નિત્ય કર્મ કરી રહ્યા હતા.

શેઠને જોઈ આગંતૂકને પાછા ફરી જવાનું દિલ ચયું. હાટડી કરતાં શેઠ સુંદર કે શેઠ કરતાં હાટડી તેનો મેળ એના મનમાં કેમે કરી ન ગોઠવાયો. બન્ને ચીજ હરીફાઈ કરી રહી હતી. આગંતૂકે નિરાશ થઈ પગને પાછો ઉપાડ્યો, પણ મનના આવેગે તેને રોક્યો. જે કામ માટે તે અહીં આવ્યો હતો, તે કામ તેને યાદ આવ્યું. ‘જૂ...જૂ’ની કાલી કાલી વાણીમાં જૂમ પાડી ટળવળતો દોઢેક વર્ષનો નાનો છોકરો, અને પંદર પંદર દિવસથી પૂરા અઝના અઝાવે ચાતોલામાંથી દૂધ સુકાર્ધ ગયું છે એવી તેની મા તેની નજર સામે ટળવળી રહ્યાં. હિંમત લાવી ચરચરતા પગે પેડલી પર પગ મૂક્યો, ને છોકરીને ખબેથી નીચે ઉતારી ઉંબર સુધી એ આગળ વધ્યો.

‘દુશ્મન તોની દુશ્મન બા, કે ?’

‘હા’ વળા જાણ્યું જાણી મરે, ખીટીના રંગ પર પાનમાં છોડે રંગની રોટી બાંધી તેનાં માથાને નાખનાં નાખનાં જાણ્યા બાંધ્યા. ‘કેમ, શું લેજું છી ?’

છોડે થરાતની બાંધે બેસું. છોડે થાઈ પ્રમાણ કમળા બાંધે ચાપેલ દના ને તેની બાંધે રાંધેલી બાંધીજાણી રહેલી રોટી તેની મરજ સારી રહી દોષ એમ જાણ્યું.

‘લેજું તો કાંઈ નથી.’

‘હા’ વળા મહેલ ખીટીને પાંચેના ખાલી રંગમાં રોટી, ખીટું પાન લઈ, અંદર જરો નાખનાં નાખનાં પૂછ્યું.

‘તમને મગવા આજ્યોતો.’ કાંઈ રીતે ને કાંઈ પાનને સર કરવી તેની સમજ પ્રકરને નોકવી પડી.

‘ક્યાં રહેજું ?’ છોડે રૂપાને એક જાણ મૂકી રીપુ, —એજું પારીને કે જૂના કે દુશ્મન મારું મારું થરાત થરાત — મરેલું બાંધે મૂકવા આજ્યું દશે.

‘આ પાંચેના જ માથ . . . મંડ.’

‘આવેને અંદર.’ થરાતને બેસવા પાથરેલ મથગાને રોટી ઠીક કર્યા. ‘બોલો, શું કામ પડ્યું ?’ પુરુષ મથગા પર બેઠો એટલે રોટી પૂછ્યું.

‘ખરી વાત કહું છું !’ પુરુષે પોતાની ઊંઠરીને એક જાણ બેઠી પોતાની પાસે બેસાડી.

‘બોલો શું કામ ત્યારે ?’

‘એક થરાત વેચવા આજ્યો છું.’

‘જે તો હું ધારતો જ નથી. પણ વેચતું છે કે ખરીદે મૂકતું છે ?’

‘નિચાર તો વેચવાનો છે.’

‘શું છે ?’

‘છે તો ગળાનો હાથ સરસ થશે ને ?’

‘હારતે ખરેખરે કૂચકાર કેમ નથી ? જામના કાંઈ દુકાન માંડી ગયા હ’યું ? ગળાનો ભેડાંજો. કેટલા હાર છે ?’ મોઢા બોલનાં જાણુવા હતા : યાત્રું જાણ તે મનમાં રમી રહ્યું હતું.

‘મોઢા, કૂચકાર-બૂચકાર તો જામ ગરીબ માણસ પાસે ક્યાંથી હોય !’ જાણદૂકના બોલનાં જાણનાપણું હતું. ‘પણ આ હાર છે.’ એમ કહી, બોલાતા કાંધના મુઠ્ઠી પહોંચી ગયેલ છેડાંતે કચડી મોઢા સામે કરી છેડાંતે જાયોઃ કરી લેવા હાથ તો લાંબો છોડ્યો હતો, પણ ખાલી હાથે એને પાછા ખેંચાતું પડ્યું.

‘એ શું ?’ દુર્લભજી મોઢા ‘ગળાના હાર ને ચોનાલી સામે ભેડાં જાણ જાણ્યું થયું થયું મળાલી તો નથી કરતું એવો દેખતે વહેતો ગયો. ખીલીઓ વળી વળતે ને તેજ એમ લેવા લેવાતે નેની કોલી તરુ હાજરી મૂકી મોઢા દૂંડી લેવા તો નથી જાણ્યું એવી એમને ટાંક વિહલી.

‘જે મોઢા તે, હાર મોઢા તો હાર’ બોલાતા કાંધના તરુ ખેંચાલી મૂખી છેડાંતે પાલી ગાખી પુરે જાણ જાણ્યો.

‘પણ એને શું શું ?’

‘રોક, મારે એને વેચવી છે.’

‘વેચવી છે ! ને તેમ દીકરીને ?’ દુર્લભજી રોકે દીકરીઓના ચર્તા વેચાણ સંબંધિયા હતા, ને અનુભવ પણ હશે. કારણકે આવડી મોટી હિમર ચર્તા છતાં એ કારણે તો તેઓ ધર નહોતા બાંધી શક્યા—વર નહોતા ધર્મ શક્યા. પણ હજી રોક બાપ સામે મોટે દીકરી વેચવા આવ્યું હોય એવું એની ભણમાં નહોતું.

‘હા.’

‘હું જોણી પારકી દીકરીઓ રાખું છું ?’ રોક પણ પાત કરવામાં ગૂંચવતા હતા.

‘નથી રાખતા એથી તો આગ્રે હું. તમારું નામ જાને વાત સંબંધી ધાર્યું કે તમારું ધર બંધારી ને મારું કમ કરશે.’

દુર્લભજી રોક નવી વાતથી વિચારમાં પડ્યા.

‘રોક, પંદર પંદર દીથી ખાવડે ચેટ પૂરતું ધાન નથી મળ્યું. દોઢ વરસનો દીકરો માનું દૂધ સુકાઈ જવાથી ‘શૂ શૂ’ કરી વલખાં મારે છે. તરીબ છું. જાતિભાઈ છું. સ્થા કરો તો સેમે મળાશે. મારી દીકરી તમારે ત્યાં સુખી થાશે. અમને નિર્ભય રહેશે ને રોકા મળશે. અમે મારે જમણી દેકશું.’ બાંગીત્રી બાપામાં પ્રવેશે હજીવું દુઃખ દુર્લભજી વર્ણવી દીધું.

નાનો છોકરી તેનાં જાપની પાસે બેઠી બેઠી કાપેલ દીનરું પાનનું ઘીંટુ ચાવી રહી હતી.

‘પણ, તમારી દીકરીને ક્યું થ ?’

‘શેઠ આઠ વરસની તો છે. ચારેક વરસ બાકી છે. બે ત્રણ વરસ વેક્ય કરવી પડશે. પણ પછી એ તમારી વેક્ય કરશે. ચારેક વરસમાં તો તમારે ત્યાં ગળું કરી જશે. ને એનું કાકું પણ બંધાઈ જશે. એટલાં વરસ તમારે સંભાળ રાખવી પડશે, પછી તો એ તમારી સંભાળ રાખશે અને શે...ઠ, તમારું ઘર બંધાઈ જશે.’

છેલ્લા વાક્યથી દુર્લભશું શેઠ વાતને અરાખર પામી ગયા. તેમણે નાની છોકરી સામે જોયું. હજી ટીબરુનું પાન ચાવતી હતી.

‘પણ છે તો છોકરી ને!’ શેઠ વિચારવા લાગ્યા. ‘ચાર પાંચ વરસ મહેનત પડશે, પણ પછી તો ઘરનું કામ ઉપાડી લેશે ને!’ વળી આ ઉમરે સીસમના મોભ જેવા ને નિરક્ષર શેઠને તોરણ બંધાવાની આશા પણ ન હતી. ‘તમારું ઘર બંધાઈ જશે’ એ વાક્યથી એને ગક્ષીમચી થઈ. નાનકડી શી છોકરી મોટી થઈ તેમની સામે કૂદવા લાગી. ‘સામે ઊભેલી જ છોકરી. સાત વર્ષ પછી તો...’ પોતાના વિચારો પવનના વેગ કરતાંય વધુ વેગવંતા બન્યા. પણ તરત જ તેની લગામ પકડી તેમણે વાણિયાગત કરી.

‘જુઓ, વેક્ય તો મારે જ કરવી રહી. પણ તમે જાતભાઈ છો, ભીડમાં છો, ને ચાર છત્ર બચાવવાનું પુન’ મળે છે એટલે મન વળે છે. બોલો, શું લેશો?’

શેઠની વાતમાં નરી નફટાઈ હતી : પણ આગતૂકને તેમાં દ્યા જણાઈ. શેઠની બોલવાની ઢબ કસાયેલી હોય એમ જણાતું હતું.

‘નમે આપો જી.’

‘દને આ ઉમરે મારે વેપ સેરી જેવ નમામી
કંઈ પંદર આપનાં માર્ગ નાનાં ઉમરની વેપ ના હ
જેને ખચવવું. પીચવવું. નવચવરી, પાવરાવરી, હ તે
વેમાંનું હંઈ જોઈવું કરી દેવાનો દનો.’ કુશા પછીયે પાંચ વરસ
વગમાં વાન કરી રહ્યા હતા. ‘કુશા પછીયે પાંચ વરસ
કુશી કલા કરવાનો મોઠો કષ્ટગતિ માર્ગ માર્ગ મગરી તો
મદાત્મનું તો રાં મરું ! માણું નરમાય ઉમર વેમાંનાં
માર્ગ નથો તેવું જો તો ખચવું છે નાં ! આરી વેપ લહે
જેના કરનાં માર્ગ તૈયાર ન ના લાવું કે આવનાં વેન કામ
ઉપાડી લે.’ ઉમરું વાચક કંઈ પેરે જોવાયું હોય એમ
અનુભવીને લાગે.

આવેલ પ્રકર ‘માણું નરના બદલાયો મૂક માર્ગ
ચલે. પણ પેટની વેઠ આગળ જો લાચાર હતો. પિતૃવચ્ચ
તો ક્ષમાર કરવું હતું. પણ પ્રકરવચ્ચ પણ જોર કરવું હતું.
ઉંચો જો કઠોર ન-યું. અને ઉચ્ચને કામ રાખીને જ તે
જોઈયો :

‘રોડ, તમારે આપવું હોય જો આપજો. તમારા પર
અમારો તથા જીવનો આધાર છે, એટલું ખાનગી રાખજો.’
‘એટલે હું માણું નર નથી આપવાનો હો ! વધુ
આપીય; તમે રાહ ચાવ એટલો.’ એટલે કે પરીણ રીતે
એમનો કહેવાનો લાવાઈ જોવો હતો કે આપશે તો
નર ન. ‘ને વળી તમે જાનબાઈ રહ્યા, આ ખ લા
ને જો કે કા ને પાગાએ : શ્રીકૃષ્ણ’ પૂરીએ ને પારવાને

જમેરે ચોતીસે કલાક તેની સામે ને સામે રહેવા લાગ્યું. જ્યાં ઉઠારીને મન નહું અસુખેનું લાગતું. પંદર દિવસમાં તે ખાખાપીયા વગર, હતી તેનાથી તે આઘી યર્ષ મર્ષ. શેઠને બીક પેરી : ઊઠારી જશે જ—પણ નસીય હતી દુર્ધવાળી શેઠનું કે બીજા મર્ષ લાગ્યાનોનું : પંદરમે દિવસે ઊઠારીએ શેઠનું ખાખું, સંભાળ રાખનાર માણસ સાથે તેલળી મર્ષ ને સોગમાં દિવસથી તે તે રમતી જમતી યર્ષ મર્ષ. મહિના એકમાં અસુખેનું અગત્યું યર્ષ મર્ષ.

એક દિવસ રાત્રે, દુઝાન બપોર કરી શેઠ ઘેર પહોંચ્યા. શેઠનું ઘરું હતું એટલે માણસ રત્ન લઈ તરત ઘેર ગયો. ને શેઠ સંકળ વાસી, જાંદર જઈ પોતાના ખાટલા પર એક પોતાની પ્રખેન નાનકડા ખાટલામાં ઊઠારી બેઠી બેઠી હાથી રમી રહી હતી. શેઠને ભેઈને એવિંતી જ બોલી લીધી :

‘શ...શ !’

‘કેમ મોંઘી !’ ઊઠારીનું નામ મોંઘી હતું.

‘જુઓ, સરસ છે ને !’ મોંઘીએ નવા કપડાં—નાનકડો ખાખરી ને નાનકડું એટલું એટલું હતું તે બતાવ્યું. ખાટલા પરથી તે નીચે બેઠી.

‘હ...હ...જુ, જુ મજાનું લાગે છે, નહિ !’

મોંઘી બાનદમાં બાવી મર્ષ.

‘મોંઘી, મને માલ ન કહેવાય, હો !’

‘તો !’

‘કર્ષ ન કહેવાય.’

જેરે ચોતીએ કયાઃ તેની સામે ને સામે રહેવા પ્રાર્થુ.
બાં છેલ્લીને મન બધું જાણેનું હાનનું. પંદર દિવસમાં
તે ખાખાપાયા વગર, હતી તેનાથી તે જાણી મર્ડ મર્ડ. શેઠને
બીઃ રેડી : બેઠીરી જશે જ—પણ નસીજ હતી દુર્લભ
શેઠનું કે બીજા કોઈ જામકાળીનું : પંદરમે દિવસે છેલ્લીને
શેઠનું ખાખું, સંભાળ રાખનાર માણસ આવે તેલગી મર્ડ ને
સોગમાં દિવસથી તો તે રમતી જમતી મર્ડ મર્ડ. મદિના
એકમાં જાણેનાપણું જાણુ મર્ડ મર્ડ.

એ દિવસ રાત્રે, દુકાન બંધ કરી શેઠ ઘેર પહોંચ્યા.
શેઠ હતું હતું એટલે માણસ રળ લઈ વરત ઘેર ગયો.
ને શેઠ સાંજ વાસી, જંદર જઈ પોતાના ખાટલા પર બેઠા.
પોતાની પાખેના નાનકડા ખાટલામાં છેલ્લી બેઠી બેઠી
દુભાયા રમી રવી હતી. શેઠને એકને એકિની જ
બોલી બીઃ

‘શ...શ !’

‘કેમ મોંઘી !’ છેલ્લીનું નામ મોંઘી હતું.

‘જુઓ, સરસ છે ને !’ મોંઘીએ નવા કપડાં-
નાનાડી માપરી ને નાનકડું એલવું એલવું હતું તે જાણ્યું.
ખાટલા પરથી તે નીચે બિતરી

‘હ...હ...હ, બહુ મઝાનું લાગે છે, નહિ !’

મોંઘી આનંદમાં જાતી મર્ડ.

‘મોંઘી, મને કામ ન રહેવાય, હો !’

‘તો !’

‘કંઈ ન રહેવાય.’

કેંદરે સમજ ન થયું. હવે શેઠે 'પારખ' માટે નજર મારી. 'પારખ' કરું તો મેં મેમ જાંવે હતું.

'ના...કિ.' મોંઘી બેઠેલા કરી તપાસી જોઈ. તે દુર્લભ શેઠે 'પારખ' કરી પડેલી ગઈ હતી. શેઠે તેને જિજ્ઞાસે જોતાના જોવામાં જોયારો.

'મને કાલ નાંખેલા. પાપ લાગે.'

'કેમ ?'

'તું મોંઘી મનસિને ત્યારે જો 'પણ' સમજાય નો.' દુર્લભ શેઠે મોંઘીના મોંને જોઈ કરી, તેની સામે જોતાં જાણ કરી.

'શે.' જાણે જાણે સમજ ગઈ થાય તો મોંઘીએ દર્શાવ કરી.

અને શેઠે વડાપદમાં જાતી જઈ, એક બચ્ચી ભરી લીધી.

દિવસ પર દિવસ પસાર થવા લાગ્યા. જે વર્ષને જતાં તો વાર, પણ ન લાગી. મોંઘી દસ વર્ષની થઈ ગઈ છે.

નિશ્ચિત જીવન, ગામડાની હવા ને શરીર કસાય તેટલી મહેનતથી દસ વર્ષની મોંઘી તેર વર્ષની છોકરી જેટલું ગજું કરી ગઈ છે.

દુર્લભ શેઠે વિચારના ટુટ્ટો પર સવાર થઈ મજલ કાપી રહ્યા છે. નિર્દોષ, રમતિયાળ મોંઘી દુર્લભ શેઠે સાથે ગેલ કરતી કરતી, જોળામાં ખેંચી જાય છે : શેઠે તેને પગ ઉપર ચડાવી ક્ષિણે લેવાની, કે તેને બચ્ચી

દીવે હિઝાળી મોંઘીના છવનમાં રસ પૂરે છે, ને કપારે ઉમર સાવક થાય—કપારે ચૌદ વર્ષની યાવ તેની રાદ જીએ છે.

ચોખાસોના દિવસો છે. હોઝરીઓ મોળાકત રહી છે. મોંઘી પણ મોળાકત રહી છે. ચારેક દિવસથી ટાઢિયા તાવથી શેક પસારીવસ છે. મોંઘી શેડની યુશૂવા કરી રહી છે. દિવસ પર જ્ય મેળવતી નિચાએ ધીમે ધીમે ચેતાની રહિનો પરચો દેખાડવો સર કર્યો છે, શેડનાં નરેકોરા ધીમેથી જોસો રહ્યાં છે, ને મોંઘી, એક ખાલુ, બહાર પરચાળમાં રમતી રમતી યાવ છે:

‘ઝોરમા, ઝોરમારે

કંઘ દેને કલાગરો....’

શેડ અર્ધનિદ્રામયી જાગત ચર્ધ ગીત સાંભળી રહ્યા. હોઝરીઓનાં મનપસંદ ગીતમાં તેણે જમાણુ ન પાડ્યું. મોંઘીના કંઠમાં કુમાચ હોય, ને સ્વરમાં કામળતા હોય એવું શેડને બાળે પહેલવહેલું લાગ્યું.

રમતી રમતી મોંઘી અંદર આવી, એટલે શેડે કહ્યું:

‘મોંઘી! ક્વાની પડીકી ક્યાં મૂકી છે?’

‘એ! એ તો હું જુલો જ ચર્ધ, ક્યાં?’ મોંઘી ઝોર-ગામાં મોખલામાં મૂકેલ પડીકો લઈ આવી. મધ બાપ્પડું. પાટળી આણી.

‘લાવને, હું કાલવું છું.’

‘ના, હું કાલવી છર્ધ. તમ તમારે સર્ધ રહોને!’ શેડના ખાટલા પર બેસી મોંઘીએ દવા કાલવનાં કાલવનાં કહ્યું.

ને શેઠની કલ્પનામાં અસંખ્ય હિલોળા ચડવા શરૂ થયા. દીવાના તેજમાં, દૂદકે ને બૂસકે મોંઘીનું યૌવન આગળ વધી રહ્યું હોય એમ શેઠને લાગ્યું. એ વર્ષ પહેલાની ને આજની મોંઘીમાં આસમાન જમીન જેટલો એને ફેર જણાયો. પણ એમને એમની સતોક યાદ આવી. સંતોક ગામની કોળણ હતી. અને એ વરસથી ક્યાંક ભાગી ગઈ હતી. પોતાની માંદગીને ટાળે એ જ એની ચાકરી કરતી. પણ મન એટલેથી ન જામ્યું. એણે હવે વધારી. શેઠને એક વિચાર આવ્યો : આવી એક જ દીકરી— ફક્ત એક જ દીકરી હોત તો !— સાથે જ એ વિચારને દબાવી દઈ માંદગીના બિચાનામાંય જાતીય રૂનેહનું મોજું ઊછળ્યું. શેઠે અસંખ્ય વિચારને દફનાવી, દવા ચાટી લીધી.

પછીના આઠ દિવસમાં તો માંદગીએ ગંભીર સ્વરૂપ લઈ લીધું. સ્થિરતાથી ઊભી શકાય એવી સ્થિતિ ન રહી. ભરાવદાર શરીર ધીમે ધીમે ઘસાવા લાગ્યું. પણ શેઠને હૂંફ ભારે મળી ગઈ હતી. ‘ મને કાકા ન કહેવાય, પાપ લાગે ’ એવી શેઠની શિખામણ નિર્દોષ મોંઘી બૂલી ગઈ ને ખાટલા પાસે પહોંચતાજ તે નિર્દોષ ભાવે બોલતી :

‘ કાકા ! થોડોક કાંજ લાવું ? ’

‘ કાકા ! આ દવા લો જોઈએ, વખત થઈ ગયો છે. ’

‘ કાકા ન કહેવાય ’ એવી માથાકૂટ શેઠ કરી શકે

એવી સ્થિતિમાં ન હતા, પણ પછીના દસ દિવસ સુધીની મોંઘીની સતત સેવાએ વળતાં પાણી ક્યાં. શેઠને ધીમે ધીમે આરામ થવા લાગ્યો. કેટલોક વખત ખાટલામાં બેઠા બેઠા તે મોંઘી સામે જોઈ રહેતા, ને આ ઉમરે મોંઘીને પોતાને

માં મોઢાસરા ખાસ પ્રધરનો ઝંનઃકુચ્છી જ્યાજ્યાર માનવા.
 દીકા દિવસ પછી મોઢા દરના દરના ધર્મ મવા.
 એક દિવસ ને લાંબી મવા દના, પણ દવા લેવી જુઓ
 રવા દના એટલે મોંઘીએ જવાદવા.

‘કાકા !’

શોની લાંબા બી મર્ઝ, ને બોલ્યા:

‘મોંઘી, જુઓ મર્ઝ ને ! મને કાકા ન કહેવાય.’

‘૧૫ !’

સમજ પાડવા માટે શોની ખામે એક વાક્ય કે
 ૧ દબ નહોતો.

‘હું તો કાકા જ કહીશ’ જી મોંઘી શોની ખામે
 બેસી મર્ઝ, ને ‘કાકા કેમ ન કહેવાય, દે’ !’ શોની સામે
 મર્ઝ પૂછી રહી.

મહિયાની ખંદર શોડ તૈયાર થઈ ગયા. દુકાને જવા
 આવવા સામ્યા એક દિવસ સવારના પહોરમાં જ દુકાનેથી
 કોઈ ચીજ લેવા મોંઘી શોની સાથે જઈ રહી હતી, ત્યારે
 બર બગ્ગરે એની વાત થઈ રહી.

‘માથે દુભે બારે કરી હો !’

‘મગતી નહોતી, પણ મળી મર્ઝ નાં ! શોને
 ખમાત્યા પણ એણે જ તો ?’

‘જરે, એકાદ વરસમાં તો મળું કરી મર્ઝ સમજેને.’

વાતોમાં એક જણે ટીપ્પણ પણ કયું:

‘પણ હાકરી પાંદે, દેખાય છે માથા બાપ જેવો.’

એકેએક શબ્દ, પૂરી સ્પષ્ટતાથી દુર્લભજી શેકના કાં અચકાયો. એમનું રૂવે રૂતું ખડું ચર્ષ ગયું. પણ એક શબ્દ બોલ્યા વગર દૂંચીના ઝૂમખાને ખખડાવતાં ખખડાવતાં મોંઘીને દોરતાં દુકાને જઈ પહોંચ્યા. છેલ્લા વાક્યે એમનું વિચાર કરતા કરી મૂક્યા હતા.

દુકાન ઉઘાડી નિત્ય કર્મ શરૂ કર્યું. થોડી વાર મોંઘ પછુ ખેડી. જૂનો કોથળો પાચરી, રાતે પલાળી રાખેલા ટોંબરુના પાન કાતરવા શરૂ કર્યાં. કાતર ચ...ર...ચ...ર કરતી પાંદડાને કાતરી રહી. મોંઘી એક બાલુ ખેડી ખેડી કતરતાં પાંદડા સામે જોઈ રહી. પાંદડાં કાતરતાં કાતરતાંય શેકના મગજમાં ‘બાપ’ જેવો શબ્દ ને એનો જ વિચાર ઘોળાયા કર્યો. ભૂલવા મહેનત કરી, પણ વધુ જોરથી વિચાર આવવા લાગ્યો. માંદગીમાં ‘કાકા’ કહી સેવા કરતી મોંઘી તેમની નજર આગળ તરવરી રહી.

પાંદડાં અડધાં કાતર્યા હશે, ત્યાં ઘરાક આવ્યું. ઘરાક ગામની કાળણ સંતોક હતી. દુકાનમાં એકદમ પ્રવેશી એણે શેકનું ધ્યાન ખેંચ્યું. શેકનો ને એનો નાતો ગામમાં જાણીતો હતો, ને દુકાને દીમાં ત્રણ ચાર વખત તેનું આગમન સ્વાભાવિક હતું, એટલે ટેવાઈ ગયેલા લોકો એના પર વધુ ધ્યાન ન આપતાં.

‘કાં શેક !’ સંતોકે આંખ મારતાં મારતાં જ વાત ઉપાડી. ‘શેકાણી લાવ્યા ને શું ?’

‘હવે શેકાણી ખેકાણીની પછી વાત, પણ જે વરસથી તું ક્યાં ગઈ’તી ? મારે ખીલું માણસ કામ કરવા રાખવું

પ્રશ્ન. ‘હોઃ જગદ્ગુરુ, હવે જે જીવ જીવીને જઈ રહ્યા તે સંસારને થાડો છોડી દે.’

‘નકાતે કાનિ કહીનું કું કામ હો રહે તે... તો એ મોહ’

‘તો તે તો ઘણી રમું... તો મરે ના દોષ ?’

‘રહે શોધીને જીવનું ઘણી કામ્ય રમે ?’

‘હજુ મોગી તો થાયા દે.’

‘તો ક્યાં નાના છે ? તમે કાંઈ જોઈને કાંઈ કમીના દોષ ?’ કમન બોલે પામો વધુ પાતો દેખાય જો દીવે બીજો જોડેય જોડણીને ખમેલી સનેતે મોંઘા બાંધે રમું.

મોંઘીની નજર પડીતર શો માંમે તો પડીતર મનોક સામે જઈ રહી. શો તે સંતોષનો ગ્રેષ્ઠ શી રીતે સાધ્યો હો મેનો વિચાર નાની ગાણીને નહિ આપ્યો દેવ જ્યેષ્ઠ મનોકને લાગ્યું.

‘કમ મોંઘીના, આપું હો તે કાનિ ?’

મોંઘીને જ્યાં ન આપ્યો પડેલાં કરતાં વધુ સિધ્ધતાથી તેને સંતોષ તરફ જોયા રમું.

‘આવશે તે ?’ કાનિએ મોંઘીની હો નજરો જઈ પૂછ્યું, તે શો સામે આજણી પડી મોંઘીને પ્રશ્ન કર્યો. ‘આ મોહ સાથે, ખજર્ III ?’

મોંઘીએ કાનિ પુછાવ્યું.

‘હો તો પડી હો શો ? મને તો પડી બારણામાં પરવાય નહિ દે.’ તે મોંઘી સામે જોઈ રહ્યું. ‘જો તો તમારા પરવાના થાય, સમજ્યા ?’

મોંઘી સમજ કે ન સમજ તેની કાળજીને ખબર ન પડી. પણ કાળજીથી તે દૂર ખસી જઈ એક બાલુ ખેડી.

દુર્લભજી શેઠના મનઃદારે પેલા ટીખણીનાં વાક્યે સાંકળ ખખડાવી:

‘ છોકરી પાંદે દેખાય છે, માલો બાપ જોવો. ’

‘ ને હું તો કાકા જ કહીશ. ’ મોંઘીનું વાક્ય શેઠને યાદ આવી ગયું.

મોંઘીને અહીં આવ્યા પાંચ વર્ષ તો નેતનેતામાં વીતી ગયા. પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી દુર્લભજી શેઠે મોંઘીની માતા તરીકેનું સ્થાન સાચવ્યું. પિતાના જેટલી જ તેવડથી મોંઘીની સંભાળ રાખી ને પતિ જેટલી જ જવાબદારીથી તેને સાચવી, રીઝવી, સતોધી. માતૃહૃદય, પિતૃસ્નેહ, પતિપ્રેમ એ ત્રણેનો સંગમ થયો ને દુર્લભજી શેઠ ત્રિવેણીરૂપ બન્યા. પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી મોંઘીને એકલપણું જણાવાં ન દીધું. —અને તે એટલે સુધી કે જેનાથી હમેશાં મોંઘી દૂર જ રહેતી તે સતોક સાથેનો સંબંધ પણ છોડી દીધો.

માણસ આવી પાણી ભરી જાય, મોંઘી થોડું થોડું કામ શીખે, શેઠની સાથે જ રાંધવા ખેસે, બપોર પછી દુકાને જાય, સવારનું રાંધેલ સાંજે જમી બન્ને વાતો કરે, કદીક મોંઘી શેઠના પગ દબાવે, કહે તો માથું દબાવે, શેઠ એકાદ મચી ભરે, ને મોંઘી પોતાના ખાટલામાં સૂઈ જાય આવો જમ ચર્ચ ગયો હતો. પણ હવે તો મોંઘી રાંધતાં શીખી ઈ છે. કદીક કદીક પાણી પગુ ભરી લાવે છે. ધરનું

માયું કામગાજ એલે ઉપાડી લીધું છે. મોંઘી જીવાન જોદ થઈ ગઈ છે. તેર વર્ષની મોંઘી સેળ વર્ષની પીવનાને પણ હોશિરે એવું મળું કરી ગઈ છે. ને દુલા શેઠને ‘ કાકા ’ કેમ ન કહેવાય તેની લોકોની વાત પરથી એને સમજ પડી ગઈ છે.

મોંઘીને ધરજાર, માળાપ, કોઈકવાર વાદ આવે છે, પણ સુખમાં એની પૂરી સ્મૃતિ નથી રહેતી. દુલા શેઠ ઘીની રસોઈ ખાતાં થઈ ગયા છે.

હવે તો મોંઘી, શેઠની વધુમાં વધુ સરજરા કરે છે. બહારમાં હિપરાણીએ જઈ આઆ હોય, ચાહી ગયા હોય, તો મોંઘી જાને જ પગ દમાવરાની, માયું ચોળાવાની, પવન નાખવાની માગણી કરે છે, પણ લગભગ બે એક વરસથી શેઠમાં સચેલ ફેરફારની મોંઘીને કશી સમજ નથી પાતી. શેઠ પોતાની સાથે બોલે ચાલે છે, વાતો કરે છે, પણ પગ દમાવતા નથી, માયું ચોળાવતાં નથી, ને વિચાર ક્યાં કરે છે, એ વાને તે મૂકાયા કરે છે.

હમણાં હમણાંથી મહેમાનને આવરજવર પણ વધ્યો છે. જેને ત્યાં કોઈ હી મહેમાન નહિ, એમને ત્યાં મહેમાનો આવજવર આવે જ જાય છે. આજે પણ એક મહેમાન આબ્યા છે. શેઠની સુખતાથી મોંઘી પાણી બરવા જાય છે.

મોંઘી પાણી બરીને, નાનકડું બેડું ગાયે મૂકી પાછો ફરતી હોય છે. દુર્લભજી શેઠ પણ કોઈ કામે ધેરથી દુકાને જતાં હોય છે. બેઠામાંથી પાણી જીવકાઈને મોંઘીને રંગી રહ્યું છે, ને ચોરે બેઠેલ ગામ-ગરાઈયા પલબેલા વખોમાંથી

આજી ઝગમગતા બદનને બેઠું ગર્ખાં મારતા હોય છે. તેઓ દુર્લભજી શેઠને ઊભા રાખી ટપારે છે:

‘કાં દુલા શેઠ ! હવે તો કાકા જન્મરી થઈ ગઈ, નાં ?’

‘માળીએ ગળું પણ ભારી કર્યું હો, શેઠ !’ ખીજીએ સાથ પુરાવ્યો. ‘ધી ગોળ ખૂબ ખવરાવ્યા લાગે છે.’

‘કેમ ના ખવરાવે ? શેઠ હવે ખારેક ક્યારે વહેંચવી છે ?’

શેઠ એના કહેવાનો મર્મ સમજી ગયા. પણ બિચારા લોકો ! શેઠના હૃદયની વાત ક્યાંથી જાણે. દોઢ વરસથી એ નિરાંતે નથી ઊંઘતા કે નથી આરામથી ખાતા, એની ગામ-લોકોને ક્યાંથી ખબર ! શેઠને ત્યાં મહેમાનો ક્યાંથી ને સાથી નીકળ્યા છે, તેની પણ તેમને શી તમા ! એ તો ફક્ત ખારેકની રાહ બેઠું રહ્યા હતા.

‘ખારેક ? આ ચાર મહિના પછી !’ દુર્લભજી શેઠે જવાબ આપ્યો.

‘પણ શેઠ, ખરે તાકડે તમે ક્યાં સુકાતા હાલ્યા.’ શિયાળામાં શેઠ લગ્નવિધિ કરશે એવું સમજી જનાર એક જુવાને ટાણો માર્યો.

એ વખતે જ મોંઘી બેઠું હાલવી પાણી ભરવા પાછી ફરી હતી. તે આ વાત સાંભળી ગઈ. ઘેર આવી શેઠના શરીર સામે એણે ધારી ધારીને બેઠું. શરીર સુકાઈ ગયેયું લાગ્યું. એકાંત મળે તો પૂછવાની ધણી ધંચકા થઈ પણ મહેમાનની આડખીલી હોવાથી ન પૂછી શકાયું.

ખીજે દિવસે શેઠ મહેમાનની સાથે જ બહારગામ

જ્યા નીચાડા ‘હવેમાનુંગોરી મંદો પડી ફરીક.’ એવ
મેંધીને હરી દોષ. એટલે જે દિવસે ૧૯૧૬ કુટુંબનો વચન
ન મળેડા જાણે દિવસ પાળા ગેરવા મેંધા કોઈને જરી
દીધા. ૧૯૧૬ આપ એટલી રોજના તિને જનાવરા મરે
દેહ માખા.

પાને મેંધા પાણા દર્મ. મેંધીને જામે જર્મ મેંધીને
રેરી, ખીમે જાંધી. ઉપરનો જામાન પોતાની જાને જ ૧૯૧૬
પામો મરણો, ઉપરનામેર રોમે જમાડાડા ને મોને જામામ
મેંધા જામા મવા દર્મ.

જામધી પરવારી મેંધી મો પામે જર્મ, જામાર પૂજવા
ને વાન કારી:

‘કરો ના કરો, પણ નમાગ પેટની દર્મ સમજ
નથી પાની !

‘જાનો !

‘તમારા પેટની વળા.’

‘તારાથી શું જાતું રાખ્યું છે !’

‘પલું મધું.’

‘પણ વાન તો કર.’

‘જા એક વાન તો જા કે તમે રોની દર્મમાં છે,
એ માર્ક દલાડો દર્મ છે ! જુઓને, સરીર પણ દેટણ
મેંધાઈ મધું છે !’

‘તને, જમરતું એ તો લાગે છે.’

‘ના, કરો ના કરો પણ દર્મ દર્મ છે. બે મદિ-
નાથી તો મનેય રાત્રે જામાર સુવાડો છે, તે મને દર્મ નહિ

થતું હોય ! અમેય માણસ છીએ હો ! ’ દિવસે ગોડની રાખેલ વિચારો મોંઘી બોલી રહી હતી. થોડી વાર અટકીને તે બોલી. ‘ તમે મને નહિ કહો તો પછી કહેશો કાને ? ’ અને તે શેઠના પગ પાસે ખાટલા પર બેસી ગઈ. શેઠ પગને એક બાલુ જેવો લીધા એનો ખ્યાલ મોંઘીને આવી ગયો.

શેઠ મોંઘીને કોઈ વાર આટલી બોલકણી નહોતી બોલતો. આટલી હિંમત પણ તેણે કોઈ દિવસ નહોતી લાળી. તેર વર્ષની છોકરીએને પરણીને સાચરે જતાં એણે બોલ્યું હતું, તેર તેર વર્ષની છોકરીએને સંસારના પૂરા અનુભવવાળી એણે દેખી હતી પણ મોંઘીમાં એટલો વિકાસ એણે નહોતો અનુભવ્યો. મોંઘીને બહારે પ્રાંત આવી તેની પાસે બેઠી હોય એવો એને લાગ્યો થયો. તેનું માથું ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગ્યું.

‘ તમારે મને વાત કહેવી જ પડશે, સમજ્યા ! નાની હતી ત્યારે પગ દાખવાનું કહેતાં, માથુંય દબાવવા દેતા, હવે તો કોણ જાણે શું થઈ ગયું છે કે કંઈ કામ ચીંધતા જ નથી. ’ બોલતી બોલતી તે બિલી થઈ. અને બહારગામથી ભરીને લાવેલ ખલતાને તે બેઠા લાગી.

ખલતાની એક બાલુમાંથી એણે તૂરિયાં, ગલકાં, ને ભોંડાનું ચાક કાઢ્યું. થોડાં ફૂણાં મરચાં પણ હતાં. એ બોલ્યું એ બોલી બિડી :

‘ મરચાં સરસ છે હો ! કાલે સવારમાં આને વધારીશું. ’

ખલતાની બીજી બાલુ એણે વીંખવી થઈ ફરી. ઉપરથી જ ચોપડો નીકળ્યો. ચોપડાને બોલ્યું એ તીખી થઈ.

‘આ ચોપડા જ ફર્ક કયવે છે, મારે નથી ભેઈતી એવી હિચારાથી.’ કહી તેણે ચોપડાને એક બાલુ પછાડ્યો. ફરી ખસતામાં હાથ નાખ્યો, કપડામાં કંઈક વોંટા-તેલ દોષ એવું એને લાગ્યું. બહાર કાઢતાં કાઢતાં એણે પૂછ્યું : ‘આમાં શું છે ?’

શેઠનું ધ્યાન એવાયું. પણ તે મૂંઝા રહ્યા.

આતુરતાથી મોંઘીએ કપડું ખુસ્કું કર્યું, પણ તે ચમકી. એમાં કંઈથી જંટાયેલ શીશ્ય, અણન, ચંદીનો સિક્કો ને સ્વસ્તિકા દોરાયેલ ને કંઈથી જંટાયેલ એક કાચન હતો.

મોંઘીને કંઈ સમજ ન પડી, એટલે ‘આ શું ?’ એમ પૂછ્યા મોંઘીએ શેઠ સામે નજર કરી. ખંડમાં પટારા પર તાતકાં સ્વચ્છ હારેન કળી રહ્યું હતું. ને તેનું આધું પણ સ્પષ્ટ તેમ એક બાલુ ઘર્ષ સુનેલ શેઠના મુખ પર પડ્યું હતું. મોંઘીની નજર શેઠના મોં પર પડતાં જ તે કળી શેઠની આંખમાંથી આંસુ સરતાં હતાં. કહી નહિ ને આજે—પોતાના આગમન પછી પાંચ વર્ષે.

મોંઘી સડપ છર્ષ બેઠી ઘર્ષ મર્ષ. ક્ષમણ કરતી એક ચીમરી ધર પર ઘર્ષ બીડતી જતી હોય એમ મોંઘીને લાગ્યું. મોંગાકત ને ગોર્ષમાની વાતો તેને યાદ હતી. તેમાંના ધેરવાક ઘબ્દો તેની જીભને ટેરવે દિવસ દરમિયાન રમી રહ્યા હતા, તે એકદમ યાદ આવ્યા શેઠની તે ખાટલા પર લાંબી ઘર્ષ મર્ષ ને દુર્લભજી શેઠના ચળે વળમી પડી.

‘તમને શું ફર્ક છે, બોલોને, ન બોલો તો મારા સમ !’

દુર્લભજી શેઠ આવી અણુધારી પરિસ્થિતિ માટે તૈયાર નહોતા, ને યરાયર ત્રણ વર્ષથી માંદગીને બિછાનેથી બિડ્યા પછી એક દિવસ પણ એ માટે તૈયારી કરી નહોતી : વિચાર સરખાય ક્યો નહોતો, એટલે પોતાને ગળે ને હીલે મોંઘીને વીંટળાતી ભેઈ, વીજળીની ચમક જોટલી ઝડપથી તે બેડા થઈ ગયા. ખેંચાઈ ને જાચી થયેલ મોંઘીને હાથ ગળેથી ધીમે રહી દૂર કરવા વ્યર્થ મહેનત કરી. પુત્રીના વેવીશાળના પ્રતિક સમા શ્રીફળ, અક્ષત તરફ ભીની આંખે નજર નાખી, એક હાથ મોંઘીના વાંસા પર ફેરવતા ફેરવતા એ બોલી બિડ્યા :

‘બેટા ! મોંઘી ! તું તો મારી દીકરી છે.’

મા !

[મુમ્મટ]

‘એ...૫.....એ કુલી, ઇધર આવ.’

મોક્ષપુરના નવા નાના સ્ટેશનના બે-ચાર મજૂરાને આ સબ નવીન હતો. પણ ‘હેટ,’ પાટચુન, છુદાં બદન-વાસો હાફોટ, કાંઠા પર વગમાડેલી સોટી, તે એક હાથમાં ચામડાની ‘બેમ’ સાથે, વિનાયકે દૂર જોડેલા મજૂરને બોલાવ્યો કે તરત સલામ કરતા એક ને બહારે ત્રણ મજૂરો આવીને બેસા રહ્યા.

‘ચે લે લો.’

ચામડાની બેમ, ટાંક, વગેરે સામાનને મજૂરો ડપાટાબંધ ઉપાડવા લાગ્યા.

‘ત્રણ જણાડું શું કામ છે ?’ પાછળ જોડેલી મોદિનીએ કહ્યું.

પરંતુ ‘ભરે, બાર્ડ સાંન, ભરે, બાર્ડ સાંન, બરોત બારે દવ’ કરતા બધે જણાએ થોડો થોડો સામાન ઉઘાડી લીધો તે સાચી નીકળ્યા.

‘મોહિની પાસેથી વિનવ્યું કે મોહિની જાણે’

‘મોહન મજૂર ગામનાં બે-ચાર ખાસ મેજાં હતો.’

‘મોહની એ નવો ગામડો હતો એ જાણતો વિનવ્યું
પણ હજી જો મોહિની માથે મેજાં.

‘આંહીં મોહની જવાંચો દોલ ?’ મોહિનીએ જાણ

મળ્યો પરણા પડ્યો પડેથી જ માર કામગીર દય વાં
‘પણ, મોહિની પોતાનાં વિવરનાં ગામ ખાસી પાસે મૂકતી
હતી. દય વાં પડેમાં તો આંહીં મેજાન પણ ન હતું. દસ
વાર્ષિક એવા અનેક ફેરફારો ગયા હતા કે જેના તરફ
મોહિનીની આંખ કડી વળતી હતી. અને એનાં કિત્તમાં
બાળપણની મંત્રમુનિઓ જગાડતી હતી. આ રહેતે મર્ષને જ
ખીંજે મેજાને પડેંગના તેઓ ગાડામાં મેરી નીકળના ત્યારે
એક પીપર નીચે આલું ખાવા ચોખનાં. તે વખતે એનો
હાંથો ઘડ મતો હતો. આજે તો એ પીપરનો હાંથો ખાસ્સી
ખૂંમખૂવા જમીનને હાઈ રહ્યો હતો. પેલા ફૂવા ઉપરની
નોકળી મેરી ગરગટી તો દહા એમ જ હતી. પણ ત્યાં
પાસે જે ઝાડ નવાં ઊભ્યાં હતાં.

મોહિનીની આંખ જૂના મંત્રમરણોને હોથે બીની
થઈ મર્ષ.

‘એ...ય કુલી, વો ગાડીવાલેકુ સુણાઓ ?’ વિનાથકે
એક મજૂરને કહ્યું. મોહિનીના અંતરના દાર તો અંધ થઈ
ગયાં હતાં એટલે એણે આ શબ્દો સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા; એનો
મનસ્ત મનઃપ્રદેશ એક રમણીય સ્ત્રીમૂર્તિના વાતસલ્યબીનાં
નેન વડે છવાઈ ગયો હતો. પોતે નાની હતી, અંદર પડી

મવંચ એવું જાન નહિ દેવાયી, એક વખત, કૃપા પામે
પછી એવા ફોટી મર્ષ, ત્યારે પાછળથી મુશ્કેલી જાતી
એને હવડી તર્ફને ફાઈ એને જાતી મરમું માંથી ડહી
હરી રહ્યું હતું : 'એટા, જાંદર નહિ પડે કે !' અને એ
એની માની મૂર્તિ હતી.

અત્યારે મોહિનીનું આખું હાલ એ મૂર્તિથી સજર
જડું હતું. એમાં માર્પના પ્રવેશ મારે જગ્યા ન હતી.

એટલામાં માયાવાગે આવી પહોંચ્યો. મોહિનીએ
એને જોગખ્યો. સઘી જમાદારના નામથી જોગખાતું
એવું મોં એને પરિચિત હતું. બાઠ વર્ષ પહેલાં—એક
જરથી મને, એકેન પ્રમાણે વિનાયક સાથે પોતે નામી જગ્યા
હવડી મર્ષ ત્યારે આ સઘી જમાદારે જ એમાં મારદ કરી
હતી. એના પિતાને એ વિવાદ પસંદ ન હતો. પણ મોહિની
શમશ નામમાંથી સદેરમાં જણવા મર્ષ અને ત્યાં જ
વિનાયક સાથે મેત્રી મર્ષ અને એ મેત્રી પીમે પીમે પ્રભુવત્
ફર્પનર પામી ઉવટે કાતેકુવેદામાં પરિભ્રમી. કારખુકે
વિનાયક નેવો જણવામાં હોસિયાર હતો તેવો પ્રભુવ
શામમાં પણ પ્રવીણ હતો એટલે એણે પોતાની પ્રથમની
પત્ની અને એક બાળકને તજીને આ બીજા સંબંધમાં
સફળતા મેળવી. ત્યારપછી તેા વિનાયકે એક પછી એક
અનેક પરીણાઓ પસાર કરી અને બાળે એવું ઉચ્ચપદ
એકને એના મણા આઠિયાઓ, આ કેવળ જોખનપટ્ટીથી
પહેલો નંબર મેળવના મિત્રની ચરણરજ મેળવવા નક્કી
રહ્યા હતા.

મોહિની એક વખત મરમાંથી આમી નીકળી—પછી

જેવા મંદા મોઢાને હાથ પર પાવરી મેઠક મનાવી હતી. એક
પરીકર વિનાયકને એમ પણ હતું કે મારે આ મારે જવું
જોઈએ ? એકની મોઢિની જર્થ આવે ને કાંજે પાછી
આવી જાય ને તમને મોઢિની તરફ દુર્ધા :

‘મોઢિની ! તું એકની જ જા !’

‘મારે, પણ આંદો મુખી આવીને હવે ?’

‘એમાં તું ન શમજે, તું એકની જ જા.’

મોઢિનીનો બીનો આંખમાંથી એક આંધુ ખડું.

‘અને હું આંદો જ શકાર્થ રોચન માસ્તર
જોખરત કરી શકી. તું જાને તો કાંજે—નહિ તો શમે
પાછી વળી જાશે !’

‘પણ સાંજ વ્યાખને દરજન—’

માયાવાલો સંધી જમાદાર બોલતાં બોલતાં પણ ચૂપ
રહ્યો. વિનાયકની દૃષ્ટિ એને એની સામાજિક સ્થિતિનું
જ્ઞાન આપી રહી હતી. હોયે નીચે એમાં વિના એ તો
એક તરફ ખસીને ઊભો રહ્યો.

‘ત્યારે તમે નહિ જ આવો ? તમારો સ્વભાવ આવો
કેમ છે ? આવો તો કેટલું સારું લાગે ?’

સંધી જમાદાર રહી શક્યા નહિ: ‘સાંજ !
એક વાત . . .’

પણ વિનાયકના નાકના ટેરવા પર ચડેલી આંગળીએ
એને ચૂપ કરી દીધી. એટલામાં તો રોચન માસ્તર, સાંધા-
વાલો નાયક એ સમગ્ર પણ ત્યાં આવીને અહીં વાળીને
ઊભા રહી ગયા હતા. સાંજે એમ લાગ્યું હતું કે મોઢ

ધ્યાન આપવા યોગ્ય મોટા અધિકારીના ઉપેક્ષા થઈ જશે તો ખાર વાગી જશે.

મોહિનીએ વિનાયકને કહ્યું: 'એ લોકોને કેટલું ખરાબ લાગશે ?'

'આપણે ક્યાં કાઈને ખબર કરી છે—અને કાઈ દિવસ કાગળ પણ ક્યાં લખ્યો છે કે ખરાબ લાગે. ઊલટું આવવાથી ખરાબ લાગશે.'

'તો હું પણ ન જાઉં !'

'તે તારી મરજી—હું આ ગાડામાં બેસીને 'હાર્ટ' ફેઈલ' થાય એવી મુસાફરી કરવાનો નથી.'

'અને મારું 'હાર્ટ' ફેઈલ' નહિ થાય ?

'તું ભૂલે છે. તું એ વસ્તુને ટેવાયલી છે. તું એમાં જ જન્મી છે.'

શિખામણ હતી કે કટાક્ષ તે સમજ્યા વિના જ મોહિની ગાડામાં ચડી બેઠી અને સાહેબ, સ્ટેશનના નાના અધિકારીઓ સાથે વાતો કરતા પાછા વળ્યા.

સંધી જમાદારે ગાંડું હાંકી મૂક્યું.

[૨]

સંધી જમાદાર એ વિશેષ નામ ન હતું—હતી તો લોક જીમે ચડેલી અટક : ખરી રીતે તો જાતિની ઝાળખ. પણ આખા ગામમાં એ એ નામે જ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો. અને મૂળ નામ અદસ્ય થઈ ગયું.

'સંધી જમાદાર !' મોહિનીએ થોડી વાર પછી કાંઈક ભારે અવાજે કહ્યું.

‘ આરે દો, દો, ને ને, ને ને ’ કદીને જાણી જાણીને
માણના ભગ,ને હાંકવામાં જ વાળને જવાળ કાઢી કહેલ.

‘ સુખી જાણાઈ ! ’ જા જાળને મોદિનીને જાણ
વધારે કારે ભગી કહેલ.

‘ કારો નેરો, ને ને, ને ને, માંડા જ નેરો નરો ! ’
હી વારે પજુ જાણાઈને જવાળ વાળ્યો નહિ.

‘ કમી જાણાઈ ! ’ મોદિનીએ જોઈ વારે કહ્યું, જે
ગના પર પાંચે મદમજ ભોવનારે જાગી નીકળી હતી—
જમજમ એ જ ગના પર જાળે કાઢી કમી, જાળાન
નહિ, તેમ જાળ નહિ—પજુ પંચ જેવી નિયમિત મુદિની
—મુદિની પજુ નહિ—દામરી પિંડી જાળીને ઘેર પાળી હી
રો હતી. જાળે પહેલી જ વખત પોતાના પિયરનું માણસ
જોતાં મોદિનીનું હૃદય કારે થઈ ગયું હતું, અને તેની સાથે
હાંક વાળ કરવા તકમી રહ્યું હતું. સુખી જાણાઈ પાણુ
જોવા વિના જ જવાળ વાળ્યો. ‘ જોન ! સુખ તારા
ખાનમાં છે, તું કાઢી જા ને નેદા ! કાઢી રહેને
ખીજું રુ ! ’

સુખી જાણાઈને વિનાયો જે દષ્ટિરૂં નિદાગમે એ
દષ્ટિ વાદ જાવતાં એને ખરાજ લાગ્યું હશે એમ ધારીને
મોદિનીએ જાણ સાંતવન કર્યું ‘ જાણાઈ ! એ તો મોટા
માણસ—પજુ આપજે— ’

‘ હા જોન ! હા. ’ કદીને જાણાઈને જાણુ જોઈને
જાણુ જા હાંકે રાખ્યું.

જમજમ જણુ ચારે કલાકને અને એક વધી આવી,
અને મામની સીમ દેખાવા માંડી.

[૩]

સંધી જમાવારે મોરિની નરક જેવું. એનો માંસમાં જેમ જેમ નરકથી નિરક્ષિત કરવાના દની તેમ બીજી નરકથી માડવા વેડના દની. એને કામચલાણ પણ કંઈકે કંઈકે જાનુશવનો અદાર નીકળેલો :

‘ જોન ! બે ... દા—માં—લીકરી ! ’

સંધી જમાવાર વિશેષજીવ જોવાતો મળે. વર્ષુન કરવાની અશક્તિ—વસ્તુકર્ષન આપવાની અશક્તિ—વળી વખત કેવળ વિશેષજીવે જન્મ આપે છે.

‘ જોન ! ’

આ વખતે મોરિની જોતાનાં ગામડાંનાં કાકડાં જરાક ગંગી ડોઢે નિરાળી રહી હતી.

‘ સંધી જમાવાર ! પાનડોશી ચું કરે છે ? ’

પાનડોશી સંધી જમાવારની પાડોશી. આખા ગામનું દળાણું દળે. એવા ગામમાં તો વાણિયા આહાણુનાં બે ચાર સુખી કુટુંબો દળાવતાં, પણ દળાણું ઢોઢ મણુથી આણું ન થાય. ડોશી રાતે બે વાગે ઘંટી ધરાવે.

‘ ડોશી નાં ? ગચ્ચારી ? એકનો એક છોકરો લટકી પડ્યો ને મરી ગઈ ! ’

‘ અરે ! કેમ કરતાં ? ’

‘ આ—હેયત બેસી ગઈ. છોકરો મટો પડ્યો. ને મારે બેટા રામલે ભૂવે ખીવરાવી, કે, છોકરો મરશેજ. છોકરા પડેલાં હું જાઉં એ ધૂનમાંજ મરી ગઈ ! ’

‘ અરે ! અને છોકરો ? ’

‘ એ રખડે ચોરના માથાનો થોડે. કાંઈ કામકાજ કરતો નથી. રખડે છે, બીડિયું પીએ છે, ફૂવાકડિ એ પાડે અંદા મારો આવે છે તે એ રીથે. કોઈનો માવામથો દાસ ન થતે નાં ? ’

મોદિનોનું અંતર જિંદું જિતરી મયુઃ ‘ પોતાનો બાઈ કેવો દરો ? ’ છત્રો આવેલો સવાલ એ પાડે. મળી ગઈ. એ બોલો સકો નહિ. એને પોતાની દકોન નિર્મતી હતી એણે પોતાના દગ્ગીની દકોન પૂગી :

‘ કેદરજી મા’રાજ, દલે તો ધર્યા થવા દરો. વડુ છેડરાને બડે છે દલે ? ’

‘ મરી ગ્યો નિચારો ! ’

‘ અરરર ! કેમ કરતાં ? ’

‘ વડુ છેડરાનો નતનો કંઠાસ—નિચારાએ અફીણ પી લીધું ! ’

મોદિની એકદમ મુપમુપ બની ગઈ. એનો પ્રશ્નનો રસ એસરી ગયો. પોતે જે મામથા ભવ છે, તે પોતે મુકમુલું હતું તેવું નહિ દોષ, એની એને ખાત્રી થઈ ગઈ. એને પોતે કોઈ બપંકર ખડેરમાં મહાં ભેવા બતી હોય તેવો બપંકર થઈ આવ્યો : એના મનમાં સગવળાટ થવા લાગ્યો : ડાણુ ડાણુ નહિ દોષ ?

‘ દીક મા તો મજ કરે છે નાં ? ’

સંધી જમાદારની વડુનું નામ ‘ દીક ’ હતું.

સંધી જમાદારે સામું ભેવા વિના માયું ધુણુમયુઃ :

‘ એ પણ ગઈ ! ’

મોહિની જોઈને જાણ્યા વિના મનમાં શંકા
જાન લેતી રહી. જોનનાં જાણ્યાં, જાણ્યાં, તે પછી
જોનના તે નિરખ્યા ગયા.

[૪]

જાને ગાંઠ એક ડેલીંગ વાળી પાસે આવીને બેઠો.
ડેલી પાસે એક જાણે નાગો, રામજી મહેરાનો,
કમળીએ કામના આજવાની રાદ લેતો, આર તેર વાંતો
હોકરો બેઠો હતો : સંધી જમાદારે જોને જોયો, અને તરત
મોહિનીને કહ્યું :

‘ જોન, બેટા ! ’

સંધી જમાદારના અવાજમાં એટલી ગંધી કરુણ
મનસૂરી હતી કે મોહિનીની આંખ બીની મર્ધ મર્ધ.

‘ જોન ! બેટા ! આમ લે ? ’

મોહિનીએ જ્યારે સમજા નેને જોયું જોયું ત્યારે પેલો
હોકરો તો રેલીમાં ભાગી ગયો હતો.

‘ આ તારું ઘર બેટા ! મેં સાચવ્યું છે—એમ ધારીને
કે તું પાછી આવ્યા વિના નહિ રહે ! ’

‘ મારી મા ? ’

સંધી જમાદાર જોડ્યા વિના બે હાથે મોં છુપાવી
ગયો. અમંગળની માત્ર શંકા હતી તે ખરી પડતી હોય તેમ
લાગવાથી મોહિની વધુ સ્પષ્ટતાથી બોલી : ‘ સંધી જમાદાર !
પણ મારી મા ? મારી મા ક્યાં છે ? ’

‘ બેટા !—વધારે ન ભોળાપણથી સધીએ ફેગ ખામદ
જાતો અંદરથી કડી. ’

‘ મારા મોટાભાઈ ! ’

સધી જમાદાર કાંઈ બોલ્યો નહિ.

પિતાનું કિરપરિચિત ‘ મોટાભાઈ ’ નામ સેના મોદિની
પણ પડી. તે જાણપણી નીચે કાનરી પડી : ‘ સધી જમાદાર !
જમાદાર મનુ કાંઈ જ નથી ! ’ તે ગાંઠાની જેમ ટેલીમાં
રોડી. પેસો ડાહસો જિને જાણી નોખને અંદરના જાનમાં
દેખાય નહિ તેમ કુપાર્થ થયો.

‘ બેટા ! માની વાત સાંજગ—કાંઈ નથી, પપ્પુ હું !
નાં !—મારે કરીજને ઘેર આવજો દી ર. ’ સધી પાછળ
ચાલ્યો.

‘ પપ્પુ—વિરમિ—મારો નાનો ભાઈ, એ ક્યાં છે ?
એને કાજુ લઈ આવું ? ’

ટેલીમાં પેસનાં દુરથી જોઈ તરફની નાની ઝોરડીની
ખપાટવાળી જાગો દેખાડીને સધી જમાદાર બોલ્યો :

‘ તારો ભાઈ છે, બેટા, ખુદાની રહેમથી છવે ડા
તે દવે તું જાણી મઈ. તારો ભાઈ છે, બેટા, જા, હું દમણ
આપ્યો. પેલી ઝોરડીમાં બોલો દરો. ’

મોદિની દોડી. ગાંઠાની માફક દોડી. બે જાંખમાંથી
જાંતુ ચામ્પા જતાં દર્તા : પગમાં મનના જેવી ઝાપ દત્તી.
તે દોડી. એની રેઠમાં સારી અરધી બીડી પડી—વાળની
વેણી વિખરાઈ ગઈ—તે ઝોરડી તરફ દોડી ગઈ.

[૫]

ઓરડીને પિત્તાવનું મનુષ્યન નાણું જાણી રહ્યું હતું. મોદિની દોડીને નાણાંને લેનાં જ નાણાં પડી ને હાથ મળી જમાવશે એને ધીરજ ગાપવા માટે જ બાન હતી નથી, નાણી પોતાનો નાનો આર્થ પણ છુટતો હતો, એ સંધ્યે ગેપજતાં ને નાણાંને કાઢીને મોટીથી રાખ્યા બાળી : ' આર્થ ! નાણું ઉપાડો—હું આવી છું—હું મોદિની, મોટાઆર્થ ! '

પરતુમ્પિનિનું બાન દગલગા માટે દોષ તેમ અચાનક તાણું તોપડી ગયું—ખરી મીને નો, એ પૂરું વસાવડું જ ન હતું.

મોદિની અંદર દોડી ગઈ—રડતી રડતી ને બોલતી : ' મોટાઆર્થ ! '

પોતે પિતાને જે નામથી દમેશાં સંબોધતી તે સંબોધન આજે એના અંતરમર્મને ઝળે ચીંધી રહ્યું હતું : તે અચ્ચતાથી, વેદનાથી, અણુતાં છતાં ન જાણતી દોષ, સત્ય તજીને કલ્પનાથી આશ્વાસન મેળવવા મથતી હોય, જાણે આ નામોચ્ચારણથી પણ કંઈક શાંતિ મળતી હોય તેમ બોલી રહી : ' મોટાઆર્થ ! '

આખી ઓરડી ખાલી હતી. એમાં ઠેર ઠેર ભાંગલાં તૂટલાં વાસણુ રખડતાં હતાં. દોરી ઉપર, ખીટી ઉપર ને જમીન ઉપર લૂગડાં કરતાં ગાભા કહેવાય તેવાં લૂગડાં જેમ તેમ નાખી દીધેલ પડ્યાં હતાં : ઓથરીમાં એક તરફ ચૂલામાં રાખનો ઢગલો પડ્યો હતો.

‘ મોરાભાઈ ! ’

જેવળ રુબ્દનો પડ્યો દોષ તેમ આખી એટલો ભડે
બોલી રહી : ‘ નથી ! ’

મંધી જમાનાર આખો ત્યારે મોદિની એક ગુરુ
સાથો ઉપર જેમ તેમ પડી દુર્ગા બચી હતી. જેને
પહેલે પા એવો જમાનાર અને મોતવા વિનાની મોટીથી—
જેવળ પાતાવજુમાંથી—પોતે ગ્રીયો દનો કે, એ હાઈ પજ
પૂજવા—હાઈ પજ ભજવા અટકાવ હતી થઈ હતી. જેવળ
‘ હાઈ નથી ’—માના નથી, પિના નથી, બાઈ નથી,
‘ હાઈ નથી ’ એ બરાંકર સત્વ દરખાડોને ભડે અવાજ
‘ હાઈ રહું ’ હતું.

‘ મેટા ! ’ મંધી જમાનાર મોતવો. ‘ આંઈ તીરછીમાઈ
નથી કે છું ? ’

વિરમિ રુબ્દનો આ અપમંદ અત્યારે એટલો
મૂલવાન હતો કે મોદિની અરધી મોત જેની થઈ ગઈ.

‘ મંધી જમાનાર ! મારો બાઈ છવે છે—સાચું
મોતવો—ક્યાં ગયો છે ? ’

‘ અરે, હમણાં જ મેં ડેલીએ લીધો ને ! ’

‘ પણ આંઈ તો કેઈ નથી ’

‘ હાલ મારી બેગી, હાલ એ બીજે ક્યાંપ નો મત્ત,
એ જવ જવ તો ગજવામાં નાનકી પાસે રમતો હતો ? ’

‘ નાનકી કેણ ? ’

‘ રૂબડો તો’તો—રૂબડો છુવાણો—એની બેકરી. આંઈ
મંજવામાં એની દેખરેખ છે તે મા લોકો બેવ ર’ છે.

રૂપડો નો પાનાડો લખ્યા મર્મ મો, ને પાનાડોમાં કર્મ
મર્મ ને પાનાડો મે આડ્યો.

મોહિની ગંધી જમાદારની પાડળ પાડળ માલી,
સાંધી જમાદાર આમળ આમળ દની, પાડળ પાડળ
મોહિની માલી રહી દની. રૂપડો પાનાડો એને પાડ આડ્યો.
મે પણ ગિચારે એક આગે પાડેલી દનો.

ગંધી જમાદાર ગોળનો દનો:

‘ તારી માં તો બેસા કડકડિયો નાવ આગ્યો આમમો,
નર્મ મરી મર્મ તારે આપે અકાશ પનાળ એક ક્ષણ.
કાજર વિષર કાજર ગોલાળા. પણ તૂટી દોરીનું કંઈ
સંભાળ છે ! ’

મોહિની સવાળ પૂજવા જોડી ધીરજ દહ મેળવી
ચકી ન દની. ને સાંભળી રહી.

‘ તારે આપે કરજ કરીને દા’ડો પાણી પનાચું.
દવાદારમાં પણ લખણટ ખરચો થયો. ઘર વેચવા કાઢ્યાં.
મેં કીધું “ બાપા ! મને લગત છે ને મને આપો. તમે કો’
તે આપું,” આમ તારા આપે ક્યું. અચારા ! આ ડેહી
એણે કરી બેટા ! ને તું જે ઓરડીમાં હતી ઈમાં તારો
ભાઈ રે’ છે. નાનું છોકરું એકલું—અચારું ગભરાય તો
ખરું, પણ હું આવતો જતો આંટો મારું. કાંક રૂખડાની વૈ
પાણી નાખી જાય. ઈની છોકરી નાનછી અ’વ સારી હાલતી
ચાલતી કાંક કાંક કામ કરી જાય—ને ઈમ ને ઈમ દી
કાપે’ છે. ’

ગંજીવાડામાં જીગેલા બીંડાના છાંડવા વચ્ચે થઈને

જમે જમ્યાં આમળ વધ્યાં. પીળાં ધમરક અસંખ્ય પૂલોથી
વાડે. શોભી રહો હતો : પાસેની ત્રાડ ઉપર ચડેલાં
તુરિયાના વેલા પોતાની શોભા ખતાવી રહ્યા હતા.

સધી જમાદારે ખૂમ પાડી : 'વીરથી જામ, એ
વીરથી ભાવ !'

'આઈ તો ઠાઈ નથી, જમાદાર !' રૂખડાની વદુ
રૂપી જદાર ખાટલા ઉપર બેડી હતી તેણે ઉત્તર વાળ્યો.

'બોન આવ્યાં છે !'

'બોન !'

'હા હા બોન—કેમ વળી મોહની બોન'

'હા' કરતીક ને રૂખડાના વદુ બેડી ધર્મ. આ
ખાલુ આવી. મોહિની સામે આવી.

'બોન, બાપા ! બલે આવ્યાં. હવે બાઈની સંભાળ
શોભા જ્યારે આ વિનાશુ ડાકકે કાંઈ મોટું થાય. જ્યારે બાપ
અહો અહો વાતો કરતો—એનું ૫ રખોળું મું !'

એટલામાં મંછ તરફ ફેરવેને દોડતાં ભેઈ સધી
જમાદાર તે તરફ વળ્યો : 'બોન ! આમ હાલો.'

[૬]

મંછવાડાના નજીક જઈ ને સધી જમાદાર ને મોહિની
હિમા રહ્યા : અંદરના પૂર્ણ કાદી નાખવાથી યજ્ઞેથી ઊંચેની
જખોલમાં ને ડાકરને બેઠેલાં તેમણે ભેઈ. ચૂપ રહેવાની
નિશાની કરી જમાદાર એક ખાલુ ઊભો રહ્યો : મોહિની
તેની પાસે હોમી રહી.

'ખાલુ આવ્યું, વિરચિ !'

જ્યેષ્ઠાદિ પુત્રો જિવંત થઈને નવજીવ રહે એક ન રહ્યું.
એકથી વિશેષ પુત્રો એક જ કરીને નહિ.

‘એ રત્ન કે જે જાતે ન જાણે’ નાનકડીએ જાણવાથી
(૬) અન્યથા એક સવાર પાસે એક મનુષ્યને જાણતાં વિદ્યુષિ
એ તરફ જોઈને કહ્યો.

સગી જાણનારે ને મેદિનીએ એના કાંઈ ‘મુ’
જોઈને : મેદિનીના અગ્રજના પાંચ સ્વરૂપોની અંજનાઓ :
‘કાઝી’.

નાનકડીએ અન્યથા રત્ન ને વિદ્યા નહિ જોતો વિશ્વિ
કોઈ જાણતા હોયો નહિ ને એના કામમાં કલ્પન દોરે.
તે તરફ જોતો એ જોયો : ‘માર્ગ’ : નાનકડી એક નો
કુદાર છે—ને ખોલે—એક દોરતો આવે—દાખ રે ! નાનકડી
માથે મોટાજાઈ સામે છે !

મેદિની ને સગી જાણનાર ભણેએ જોઈએ સાથે જ
પાણના વિદ્યામાં જોયું જોઈના અંજનાની રૂઢી તરીકે
એક જોઈ : માથે આવે દોર : સવાર તો સાથે રત્ને
કર્ષેને આવવા મુખ્ય જાંપા તરફ જતો લાગ્યો.

‘મેદની બોલ !

મેદિની સગી જાણનાર સામે જોઈ રહી.

પેનો માણસ નહિ જાણી પડેવો દોર. ખડખાદ
જાણજી દસતો જ જાણ્યો.

ઉપરથી વિશ્વિએ તાળી વગાડી નાનકડીએ એનો
દાખ પાડ્યો લાગ્યો. ‘ગેવા રે !’

ઉપરથી સિતારેટનું અસ્થુ હાથે મેયુ હાથે વિશ્વિએ

ફેંક્યું. સમળી ઝડપ મારીને જેમ શિકાર ઉપાડે તેમ પેલાએ જખરો ફેંકેા મારીને તે ઉપાડી લીધું.

‘મો ટા ભાઈ ! તમે ?—’ મોહિનીતો અવાજ ફાટી ગયો. મંધી જમાદારે ટેકા આપ્યો. ન હોત તો તે જમીન ઉપર જઈ પડત; પણ તેની ભીની આંખમાંથી વધારે ને વધારે જોર કરીને આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

‘જોન ! બાપુ ! તારા બાપ તો તારી મા પછવાડે ગાંડા થઈ ગયાંતા. આજ દેહલાં જે ત્રણ વરસથી ગામમાં દેખાણુ નથી : પણ આજ ભગવાનને મેળ મેળવવો લાગે છે !’

એક અરધા ઉઘાડા મોંવાળો, મોટી બિડામણી આંખોવાળો, મોટા વાળવાળો, વારંવાર અક્ષરણ હસતો ને રડતો, ધૂળમાં ખરડાયેલી દેહવાળો, અરધી ઉઘાડી કાપનો, ગાંડો, મોહિની સામે આવીને બીડીનું ‘હું’ બતાવી, હાથની નિશાની કરી દીવાસળી માગવા લાગ્યો !

‘મોટાભાઈ !’ મોહિની એ હાથ લાંબા કરી તેની ગોદમાં સમાવા દેડી. મંધી જમાદારે એને યોમાત્રો : ‘અરે, જોન બેટા ! તું ગાંડી થઈ છો ? એને કાંઈ ખખર છે ?’

ખડખડાટ હસતો ગડો, વધારે જોરથી બીડી સળગાવવાની દીવાસળી માગવા લાગ્યો.

‘હટ જ—યે ગંડુ—’ એટલામાં પેલો સવાર કાંપા બદલે ઘોડો ઊભો રાખી આવી પહોંચ્યો હતો, તેણે અત્યંત ચીંચતા કહ્યું. એક ઘડીખર ગાંઠ એક ગાળુ ઊભો રહ્યો. પછી રડવા લાગ્યો.

‘મોહિની બેન, કામળ !’

હાથે હાથ કરી મોદિનીએ સવાર પાસેથી કામગીરી. અધીરાઈથી તે હથાણો તે વાંચવામાં પડી ગઈ.

ધનધન બે પૂનમ સંભળાયા. વિરચિ તે નાનકી ખમે નીચે જાતરી ગયાં હતાં : તે વિરચિ છેક મોદિની પાસે ગાવી, તેની સાડીનો લટકતો છેડો પકડી બાગકની કૂલ્લલતાથી સવાર તરફ તે મોદિની તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

કામગીરી નીચે પ્રમાણે હતો : વિનાયકનો હતો.

‘મારે અચાનક જવું પડે તેમ છે એટલે હું જાપડી જઈ તે પહેલાં સાંજે તમે પાછા ફરી જશો. આ સવાર કામગીરી પહેંચાડી દેજો, તેમ જ સવારીમાં પણ સાથે રહેશો. માફ કરતાં એમ વહેણ પહેંચાડી એનો થોડો પણ પાછીદાર ને નરમ છે. જલ્દી આવજો ને મહેરબાની કરીને સાથે માર્ગની થપ ન લાવતા—વિનાયક.’

મોદિનીએ કામગીરીમાંથી જીવું જોયું. એનો હાથ અચાનક જ વિરચિના માથાને પોતાની પાસે જોડી રહ્યો. તેણે આંખો મીચીને — જાણે હથાણવાથી કંઈક સુખ ચાસ્યું જશે — એવી કુદરતી પ્રેરણાથી જ પોતાના નાના ભાઈને પોતાના પાસે નીચે સંતાડીને ચુંબનોથી નવરાત્રી દીધેલ એને અત્યારે બોલવું ન હતું : જોવું ન હતું : દેવળ સપ્તર્ષી જ આનંદ અનુભવેલો હતો. વેદના બરેલો આનંદ — જે કામગીરી મળે ■ ને જીવનમાં ક્યારેક જ મળે છે. તેની મધ્ય આંખોમાંથી જાતી આંસુની ધારા વહી રહી હતી. તે વિરચિને વધારે ને વધારે લાડ લાગી રહી તે ધન દઈ ને નીચે બેસી ગઈ ને વિરચિને બાગમાં બેસારી તેના માથા પર, માથા પર, હાથ પર હાથ ફેરવી રહી.

‘જેટા!’ સંધી જમાદાર આ દસ્ય જોઈ ગળગળા બની ગયો.

મોદિની કાંઈ બોલી નહિ.

‘બોન, જેટા!’ સંધી જમાદાર ફરી વાર બોલ્યો.

મોદિની આંખો ઉઘાડ્યા વિના, માત્ર પોતાનો હાથ ફેરવીને, વિરંચિની જીવનવેદના વાંચી રહી હતી. તે કાંઈ બોલી નહિ.

‘બોન, જેટા! એક મારું ગરીબનું વેળુ પાછું ઠેલીશ માં. મારે છોકરું જ્યારું કાંઈ નથી. તારા બાપનું ઘર લીધું છે—ઈ તને પાછું સોંપું છું. પાંચ પંદર દી રહી સમું નમું ફરી, ભાઈને લઈને પાછી જાજો. મને એક આરટી રેવા દેજો. મારે ધરને દવે શું કરવું છે? મારેય પાછળ દાગુ છે?’

ધ્રુજતે સાહે, આંખો ઉઘાડ્યા વિના જ મોદિની બોલી: ‘વિરંચિ — જેટા — ભાઈ — પેન્સિલનો દટ્ટો છે?’

વિરંચિએ ખીસામાંથી, એક સિગારેટનું દૂકું ને એક પેન્સિલનો દટ્ટો કાઢ્યો.

‘અને દાગળ?’

‘વિરંચિભાઈ પાસે દાગળ દેવો?’ નાનકડી મદદે આવી, એનો અવાજ સ્પષ્ટ ને મધુર હતો. ‘લ્યો બેન, આ દાગળ!’

મોદિનીએ આંખો માંચી રાખીને જ એમાં લખવા માંડ્યું :

‘હું દવે આ રહી નથી. દવે તમારા ખપની રહી નથી.’

આટલું લખ્યા પછી એ જરાક થોભી ગઈ.

સંધી જમાદાર બોલ્યો: ‘જેટા! ગમે તેટલી મદદ

પરો વર કરે તો પણ જો તારું થર હું પાહું ને સ્વે તો
ચારો છવ જવમતે જાયો દો ।

મોદિની મનમાં મન્યન કરી રહી. 'હું મોહુ છું !'
જો તેણે આશય લખ્યું. 'હું પાછી કરી છું' તેમ
નથી હું તો મા તા જ ની ચૂકી છું : હું પાછી નહિ
જાવું—મોદિની.

'સંધી જમાદાર ! જે કાગળ—સવાર !'
'હા !'

'જે કાગળ લે જાઓ. વાપસ જવાન સાનેકા નહિ
૬૫ મમર ફોરેન જાઓ—અપસે સાંજ પહોંચાડો ।'

સવાર સવામ જરીને માથે મથે.

સંધી જમાદાર બોલ્યો : 'માથસ તો મોક્ષી હોધો,
૧૫, વાચ વરને જાણી જાવે એમ લખ્યું દોત ।'

મોદિનીએ જાણ દુધાડી : જાણે નથી સજિ જોતી
દોષ તેમ વિરચિ સામે જોઈ રહી : 'બેટા—ભાઈ—
શું મહુ વિરચિ : તને આ નામે બોલાવું ।'

છેલ્લે તેના જોગામાંથી બેટો. થયો : તે ધીમેથી
બોલ્યો : 'બેન !—તમે પાછા આભ્યાં જાઓ ! પાછા જવાનાં
દો તો ભાઈ મહો—રહેવાનાં દો તો બેટા.'

મોદિનીએ વિરચિને જાણે લાયે પોતાની જાતીમાં
સમાવી દોષા અને વારંવાર એનું એ બોલી ને
'બે દા !—બે ...'

ગૂર્જર અંથરત્ન કાર્યાલયના પ્રકાશનો

ત. રુ. ગુ. અંથ માલા

માત્ર એક જ વર્ષમાં સૌને પ્રિય થઈ પડેલ
એક અનોડ અંથમાળા : વાર્ષિક લવાજમઃ
પાકું પૂંકું : રૂપિયા ત્રણ : આશરે ૬૫૦
પાન : પોસ્ટેજ સાથે, હળવું છતાં મુંદર સાહિત્ય.

ગૂર્જર બાળ અંથાવલિ

[સચિત્ર]

બાર પુસ્તક : ૬૫૦ પાન સાથે એક ભેટ
પુસ્તક. ન્યારે લવાજમ, ટપાલ ખર્ચ સાથે
ફક્ત રૂપિયા ત્રણ : વાર્તા, કાવ્ય ઇતિહાસ,
પ્રવાસ, વિજ્ઞાન, હુન્નરઉદ્યોગ, હાસ્ય, ગણિત,
ઉખાણા, સંવાદ, પ્રાણી, ખગોળવિદ્યા વગેરે
બાલજીવનને સ્પર્શતા વિષયોની બાળકો
સમજી શકે તેવી ભાષામાં બાળસાહિત્યની
દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ મેળવેલા લેખકોના
સહકારથી તૈયાર થતી અનુપમ અંથમાલા

ગૂર્જર અંથ માલા

હિંદુભરના સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારના સર્વોત્તમ
પુસ્તકો આપતી અંથમાલા : તરુણ અંથા-
વલિના આદરેને આ અંથમાળાનાં પુસ્તકો
પર પચીસ ટકા કમિશન આપવામાં આવે છે.

ગૂર્જર અંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

આવિષ્કારિકા	૧૬ અંશક નંબર ૬૧ થી ૮૫
૧ બિયોડી પદાર્થ	[દર્શિત] ૦-૧-૦
[દર્શિત] ૦-૨-૦	૨૦ અંશક નંબર ૬૧ થી ૮૫
૨ થા પુ પદાર્થ,, ૦-૧-૦	[આજ બાંધે] ૦-૨-૦
૩ થા દેહોતની પાંચ પદાર્થો	અંશક નંબર ૬૧ થી ૮૫
[અંશક]	[પદાર્થ વર્ણના પ્રમાણ]
આમ ૧-૨ ૧-૧૨-૦	૨૧ દર્શિત પદાર્થો
૪ થા દેહોતની અંશક નંબર	[પોષ આરંભ] ૦-૨-૧
વાનો [અંશક]	૨૨ દર્શિત પદાર્થો
આમ ૧-૨ ૧-૧૦-૦	[પોષ આરંભ] ૦-૨-૦
૭-૮ આજકાલ મહા-	૨૩ પ્રજ્ઞા
આમ ૧-૨ ૧-૧૨-૦	૨૪ દર્શિત દર્શિત દર્શિત,, ૦-૨-૧
૬ દર્શિત નંબર ૬૧ ૧-૪-૦	૨૫ દર્શિત સમજાવું,, ૦-૩-૦
૧૦ પાંચ મોઢા પદાર્થો	૨૬ દર્શિત પદાર્થો
[અંશક] ૦-૪-૦	નીનિષ્કારના [પોષ] ૦-૩-૦
૧૧ સંવાદ પ્રજ્ઞા ૦-૮-૦	૨૭ વર્ણના અને ઉપાધા ૦-૨-૧
૧૨ આજકાલ દર્શિત ૦-૮-૦	૨૮ વર્ણના પ્રજ્ઞા,, ૦-૩-૦
૧૩ કાળ ૧૨૦	૨૯ વર્ણના રાજકાલ,, ૦-૩-૦
[પોષ આરંભ] ૦-૩-૦	૩૦ પ્રજ્ઞા
૧૪ રાજકાલ ૦-૪-૦	૩૧ અંશક નંબર ૬૧ થી ૮૫
૧૫ અંશક નંબર ૬૧ થી ૮૫	૩૨ દર્શિત મોઢા,, ૦-૩-૦
મોઢા ૦-૪-૦	૩૩ પ્રજ્ઞા વર્ણના ૦-૪-૦
૧૬ અંશક નંબર ૬૧ થી ૮૫ ૦-૩-૦	૩૪ આજકાલ રાજકાલ,, ૦-૩-૦
૧૭ આજકાલ પાંચ ૦-૨-૧	૩૫ વર્ણના પ્રજ્ઞા ૦-૩-૦
૧૮ કુવારો ૦-૩-૦	૩૬ આરંભ મુદર સંવાદો ૦-૩-૦

ગુજ્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

૩૭ જાપાનનો	૫૭ અંગાર	૧-૪-૦
જનાળામુખી „ ૦-૩-૦	૫૮ પૂર્ણિમા	
૩૮ ચાંદો સૂરજ „ ૦-૪-૦	[રમણલાલ દેસાઈ] ૨-૮-૦	
૩૯ જંગલમાં રખડતાં „ ૦-૪-૦	૫૯ તિલોત્તમા	૦-૬-૦
૪૦ જ્ઞાનગંગા „ ૦-૩-૦	૬૦ વિસર્જન [ટાગોર] ૦-૬-૦	
ખીજું વર્ષ	૬૧ પૂર્ણરિણી „ ૦-૧૨-૦	
૪૧ અંતરનાં અજવાળાં ૦-૫-૦	૬૨ આકાશનાં પુષ્પો	
૪૨ કૂતરાની કહાણી ૦-૮-૦	[ગગનવિહારી	
૪૩ ગરવી ગુજરાત ૦-૭-૦	મહેતા] ૧-૮-૦	
૪૪ જગતના	૬૩ પરિણીતા	
જંગલમાંથી ૦-૫-૦	[શરદ્યાયુ] ૦-૮-૦	
૪૫ કીર્તિમંદિર ૦-૬-૦	૬૪ પદ્મીસમાજ „ ૧-૪-૦	
૪૬ વાઘની ઘોડમાં ૦-૬-૦	૬૫ છત્રી „ ૧-૦-૦	
૪૭ વિજ્ઞાનવિનોદ ૦-૫-૦	૬૬ ચંદ્રનાથ „ ૦-૧૪-૦	
૪૮ નાનકડી વાતો ૦-૬-૦	૬૭ સ્વામી „ ૧-૪-૦	
૪૯ કથાગીતો ૦-૬-૦	૬૮ કાશીનાથ „ ૧-૮-૦	
૫૦ વાનર પુરાણ ૦-૬-૦	૬૯ શ્રીકાન્ત ભા.૧-૨ ૩-૦-૦	
૫૧ જનપદ [મેટ] ૦-૧૨-૦	૭૦ વેણીનાં ફૂલ	
[વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦]	[મેઘાણી] ૦-૮-૦	
ત્રીજું વર્ષ	૭૧ કિલોલ „ ૦-૮-૦	
૫૨ ચાંદની ૦-૪-૦	૭૨ પ્રગતિશીલ જાપાન ૧-૦-૦	
૫૩ શિકારકયાઓ ૦-૮-૦	૭૩ નિરંજન [મેઘાણી] ૨-૦-૦	
૫૪ રમકડાં ૦-૬-૦	૭૪ સોરઠ, તારાં	
૫૫ ભવ્ય જગત ૦-૮-૦	વહેતાં પાણી „ ૨-૮-૦	
સામાજિક સાહિત્ય	૭૫ કંકાવટી: મંડળ	
૫૬ ધૂત્રશિખા ૧-૪-૦	ખીજું „ ૦-૧૪-૦	

ગુજ્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

૧૨ અંક રત્ન કાયાલેખનાં પ્રકાશનો

દરીન્દનાં બે નાટકો ૦-૭-૦	૬૪ બેવડું પાપ માને
કર્મભૂમિ બા. ૧	દિલ્હીસ્તાનની પાપ-
[સચિત્ર] ૨-૦-૦	માલી [ગોપાગદાસ
કર્મભૂમિ બા. ૨ ૨-૮-૦	પરેશ] ૦-૬-૦
સંગીતમાર્ગદર્શિકા ૦-૬-૦	૬૫ બંમાળા બેદાલ ,, ૦-૭-૦
સંગીતચિનોદ ૦-૧૦-૦	૬૬ સ્વરાલ્પના ગીતો
વિદ્યાર્થી અને	[જલ] ૦-૧૦-૦
કુવોતે ૦-૪-૦	૬૭ દેહી રાત્રી ને
૧ સાયુ છવન	ફેરેશન ૫-૦-૦
[ટોલ્ડોય] ૦-૧૦-૦	જૈન સાહિત્ય
સાહિત્ય સાહિત્ય	૬૮ આધ્યાત્મિક વિકાસ-
૩ મીકાવેરો બા. ૧-૨ ૦-૩-૦	કર્મ(પં.સુખપ્રાસ) ૦-૬-૦
૪-૮૫ રંગદેવનો પુર્વ	૬૯ જૈનદષ્ટિએ બદ્ધ-
[દક્ષિણ આફ્રિકાનો	અર્થ વિચાર ,, ૦-૫-૦
પ્રશ્ન] બે બાગર્મા	૧૦૦ બચવાન મદાવીરના
[સચિત્ર] ૫-૦-૦	દલ વેપાસો ૦-૮-૦
૬૬-૮૬ આખરી ફેસલો	૧૦૧ સામર્થિકના પ્રયોગો
બા. ૧-૨-૩-૪	[પં. લાલન] ૦-૫-૦
[મદાલા] પાકું પૂકું ૬-૪-૦	૧૦૨ અન્તઃસાચો ને
શાયુ પૂકું ૫-૦-૦	અલ્પવૈરાવવાપદ-
૬૦ સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ ૦-૮-૦	સાચો [એમ. સી.
૬૧ દરિયાન બાગવન ૦-૧૨-૦	મોદી અંગ્રેજી અનુ-
૬૨ તરણ બારન	વાદ નોટસ, ડાપ
[વીર લાલા] ૧-૧૨-૦	સાચો] ૩-૦-૦
૬૩ દિલ્હીસ્તાનના વેપાર-	૧૦૩ સમરૂર્ષચક્રદા
ઉદ્યોગનો નાશ ૦-૮-૦	બે લાખ-પાકું પૂકું ૪-૦-૦

૧૦૪ પંચસુત્ર	૧૧૦ પ્રત્યક્ષાનિ [શ્રી. વેદનગર]
[વી. એમ. શાહ] ૧-૧-૦	પ્રત્યક્ષાનિ ૧-૧-૦
૧૦૫ નિરપાવધિયાઓ:	૧૧૧ કાવ્યની ગણો .. ૧-૧-૦
સદીક [વી. એ.	૧૧૨ પરિચયિકા .. ૧-૪-૦
ગોકર્ણી ને ગોપાળી]	૧૧૩ જીવનચરિત્ર : સચિત
પાકું પૂઠું ૩-૧૨-૦	[ડી. દરિયાસાહે દેવાગી] ૨-૧-૦
૧૦૬ પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકા	૧૧૪ ખોવાયેલા તારા
[પં. ગેરવાસા] ૨-૦-૦	[અ.કીકુમાર દેસાઈ] ૧-૮-૦
૧૦૭ નિવાસસ્થાન : સદીક	૧૧૫ રત્નકવ્ય [ધૂમકેતુ] ૧-૪-૦
[એમ. સી. નોદી ને	૧૧૬ પ્રતિપક્ષ દર્શન .. ૦-૮-૦
વિ. એ. ગોકર્ણી] ૩-૦-૦	૧૧૭ જલચિદ્ર .. ૧-૮-૦
૧૦૮ અનૈકાર્યસાદિત્ય-	૧૧૮ તાલુખા : મંડળ
મંત્રદ મં. ચતુર-	ચોથું ૨-૦-૦
વિગ્નયજ્ઞ] ૨-૦-૦	૧૧૯ જીવનચરિત્ર .. ૧-૪-૦
૧૦૯ સોળ સતી	૧૨૦ લખમી અને ખીજી
[ધીરજલાલ ધ. શાહ] ૧-૪-૦	વાતો [ધૂમકેતુ] ૦-૨-૦
૧૧૦ સમરાર્ધચરિત્ર	૧૨૧ ગોવિંદનું ખેતર
લવ ૬ દો ૨-૮-૦	અને ખીજી વાતો ૦-૨-૦
૧૧૧ હેમચંદ્રાચાર્ય	૧૨૨ તણખામંડળ : ત્રીજું ૧-૮-૦
૧૧૨ જલદત્તચરિત્રમ ૧-૦-૦	૧૨૩ નરકેસરી ને પોલિયન ૦-૨-૦
૧૧૩ રાજપ્રતીય સદીક છપાય છે	૧૨૪ સર્જન ને ચિંતન છપાય છે
સોલ એજન્સીનાં પુસ્તકો	૧૨૫ મસ્તિકા ૨-૦-૦
૧૧૪ દિવારામ [અનુભાણુકલાલ	૧૨૬ દેવક્યાઓ ૦-૬-૦
નેશી] ૧-૮-૦	૧૨૭ નર્મદનું ગદ્ય મંદિર ૨-૮-૦
૧૧૫ પ્રેમળ જ્યોતિ .. ૧-૮-૦	૧૨૮ ગુજરાતનું પાટનગર
૧૧૬ વામા .. ૩-૮-૦	[રત્નમણિરાવ ભીમરાવ
	૧૦૩ ચિત્રસંહિત] ૬-૮-૦

ગુજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

સાંચી સ્તૂપના અંશોના સ્થાનોના નામો

૧૧૧ નવેલ્લ મોડ	૧-૮-૦	૧૫૪ નાગનાં કુળ	૧-૮-૦
૧૧૨ અંબાનમોઈનિલામર-૮-૦		[મનકંઠ-વિપાતી]	૧-૮-૦
૧૧૮ ૩૩-૪૪ નું અંશ	૦-૧૩-૦	૧૫૫ પર્મ સ્થાને પર્મનાથ	૧-૮-૦
૧૧૯ ૪૪-૩૫ નું અંશ	૦-૧૨-૦	૧૫૬ આગાદીનો અંશ	૧-૮-૦
૧૨૦ ૩૫ નું અંશ	૦-૧૨-૦	૧૫૭ દોમનું નામ	૧-૮-૦
૧૨૧ ભંડર [પીઠાલાલ	૦-૧૨-૦	૧૫૮ દરબારી મોડાલાલ	૧-૮-૦
૧૨૨ દિનાં વિવાહી	૦-૧-૦	૧૫૯ મોડાં દુલ્હન પ્રાણ ૨-૮-૦	
[નિશાલ નિવેલી]	૧-૮-૦	૧૬૦ માથાનું રાન [મનગી	
૧૨૩ મનિરન સ		૧૬૧ મેરું નાટક]	૦-૮-૦
[મનસાથ અલમદ]	૧-૦-૦	૧૬૨ પાપા	૦-૫-૦
૧૨૪ પશિનાં પુષ્પો	૧-૦-૦	૧૬૩ બીલકુમાર અને	
૧૨૫ વિદ્યમ રત્ન		બીલ નાટક]	૦-૫-૦
[નરસિંહભાઈ પટેલ]	૨-૦-૦	૧૬૪ પડખા	૦-૮-૦
૧૨૬ નેવેલ [રાગી]	૦-૮-૦	૧૬૫ રસિયાના પતે	
૧૨૭ ઉત્તમી	૦-૩-૦	[રાગી]	૧-૦-૦
૧૨૮ આક્રિયાના પતે	૦-૧-૦	૧૬૬ આલમાનાં આંશ	૦-૩-૦
૧૨૯ રૂઢિનાં કલંક [લાખી		૧૬૭ તારખદાર	૧-૪-૦
નવલકાયા]	૨-૮-૦	૧૬૮ દીપમાળા દેખી	
૧૩૦ પ્રતિજ્ઞા [નાટક]	૦-૬-૦	વાર્તાઓ	૧-૪-૦
૧૩૧ સુદો વચ્ચે મોપારી	૦-૪-૦	૧૬૯ સંક્રિષ્ણ કરજીયેસો	૦-૮-૦
૧૩૨ દર્યાન સનક	૦-૧૦-૦	૧૭૦ શ્રુતું દલ	૦-૫-૦
૧૩૩ આગતીય સ્વગત્ય ૪-૮-૦		૧૭૧ દીગધી [નાટક]	૦-૧૨-૦
		૧૭૨ મુંદર વાતો	
		[મિશુભાઈ]	૦-૬-૦
		૧૭૩ આગાવાકિયું	૦-૮-૦
		૧૭૪ ભેર	૦-૬-૦
		૧૭૫ ૧૫૩યા આમ	૦-૮-૦
		૧૭૬ સુરધુની	૦-૧૨-૦

અથરત્ત ઠાયાવય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

ગુજ્ઞી ર ંથ ર ત્ત કા ચાં લ ય નાં પ્ર કા શ નો

નીતિ પ્રવેશ [વામન મદ્દારરાવ જ્ઞેશી]	૩-૮-૦
‘ચા-ધર’ [નામાંકિત લેખકોની ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ]	૧-૬-૦
શ્રીકાન્ત ૧-૨ [શરદખાણુ]	૩-૦-૦
વેણીનાં ફૂલ [મેઘાણી]	૦-૮-૦
કંકાવટી: મંડળ ખીજું [મેઘાણી] પાકું પૂંકું	૧-૪-૦
નિરંજન [નવલકથા]	૨-૦-૦
સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી [મેઘાણી]	૨-૮-૦
તણખા : મંડળ ચોથું [ધૂમકેતુ]	૨-૦-૦
કાશીનાથ [શરદખાણુ]	૧-૮-૦
પરિચારિકા [મોહનલાલ ધામી]	૧-૪-૦
નાનકડી વાતો [ખાલ સાહિત્ય]	૦-૬-૦
કથાગીતો	૦-૬-૦
જનપદ [મનુભાઈ જ્ઞેધાણી]	૦-૧૨-૦
વાનરપુરાણ	૦-૬-૦
ધર્મ અને ધર્મ નાયક [પૃ. ૨૫૦]	૦-૬-૦
અપરાધી [મેઘાણી]	છપાય છે
નીલરેખા [ગુણવંતરાય આચાર્ય]	„
દેશદીવાન [સુધારા વધારા સાથે નવી આવૃત્તિ]	„
શા માટે બંધન ? [માણેકલાલ જ્ઞેશી]	છપાય છે
શૈયર્નાં તેજ [મનુભાઈ જ્ઞેધાણી]	„
શ્રીકાન્ત ભાગ ત્રીજો-ચોથો [શરદખાણુ]	છપાય છે

ગુજ્ઞી ર ંથ ર ત્ત કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

